

Giedrius Subačius

University of Illinois at Chicago
Lietuvių kalbos institutas, Vilnius

Grafemos <f> netektis Lietuvos spaudiniuose

Senujų raštų tyrėjai yra pastebėję, kad Didžiojoje Lietuvoje apie XIX amžiaus pradžią iš lietuviškų spaudinių dingo ilgoji <f> raidė. Iki tol ji vartota žodžio pradžios ir vidurio pozicijoje, o žodžio pabaigoje spausdinta trumpoji <s>. Vėliau visose pozicijose įvesta viena <s>, o ilgosios <f> atsisakyta. Šio straipsnio tikslas yra nustatyti lūžio momentą, kada Lietuvos spaustuvinkai, spausdinę lotyniškąją antikvą, atsisakė ilgosios <f>, ir sugretinti Didžiosios Lietuvos spaustuvių darbo tendencijas su Europos tipografijos naujovėmis.

Ilgosios <f> atsisakymas – tai ne tik vienos raidės išmetimas, bet ir raidžių rinkinių susisteminimas. Didžiosios raidės atitikmens ilgoji <f> niekada neturėjo, tad jos atsisakius lotyniškosios antikvos raidyno mažųjų raidžių rinkiniai pirmą kartą istorijoje ėmė atitikti didžiųjų raidžių rinkinius. Kitą neatitikimą – dviejų mažųjų raidžių <i> ir <j> koreliavimą tik su viena didžiąja – Lietuvos spaustuvinkai panaikino apie XVIII amžiaus vidurį¹. Tada didžiųjų raidžių rinkinys buvo papildytas, o nagrinėjamoju atveju – mažųjų rinkinys sumažintas. Koreliacija pasidarė tiksli, tinkama daugeliui Europos ir kitų kontinentų lotyniškąją antikvą spausdinamų raštų. Tokios koreliacijos niekada nepasiekė gotikiniai Europos šriftai, juose visada išliko mažųjų raidžių, neturėjusių atitikmenų tarp didžiųjų (pavyzdžiui, <f>, <ß>).

1. RAIDŽIŲ <f> IR <s> VARTOSENA KAI KURIUOSE EUROPOS SPAUDINIUOSE. Europos kraštuose, vartojusiuose lotyniškąją antikvą, ilgosios <f> spausdinimas kartais svyravo, bet iki XVIII amžiaus pabaigos vyravo tokia jos distribucija: <f> žodžio pradžioje ir viduryje, <s> – žodžio pabaigoje. Kaip rašo

¹ Plg. Giedrius Subačius, „XVIII-XIX amžiaus lietuviškų tekstų grafemos <I> ir <J>“, *ALt* 5, 2003, 227-262.

James Mosley, toks pasiskirstymas spaudiniuose labai įprastas, o kursyviniuose rankraščiuose nuo XVI amžiaus pradžios ilgoji <f> esą iš viso nevartota².

Berthold Louis Ullman apie humanistų rankraštinį raštą (dar prieš spaudos išradimą) sakė, kad <s> vartojimas įvairavęs. Iš pradžių ankstesniuose raštuose dominavusi ilgoji <f>, protarpiais rašoma vien tik „apvalioji“ <s>, pagaliau triumfavusi gotikinė vartosena – „apvalioji“ <s> žodžio pabaigoje ir ilgoji <f> kitur³.

Tačiau Mosley rašo, kad ir spaudiniuose pasitaikydavo išimčių. Štai Pierre Moreau (Paryžius) 1640–1650 metais rėmėsi to meto kaligrafijos tradicija ir ilgosios <f> spaudiniuose nevartojo. James Ames nevartojo tos raidės *Typographical Antiquities* (Londonas, 1749), taip pat Ispanijoje – Tomás Lopez *Descripción de la Provincia de Madrid* (Madridas, 1763). Mosley nuomone, šie pavyzdžiai rodo Britanijos ir Ispanijos spaustuvininkus ėmus priešintis iracionaliam dviejų formų vartojimui vienai raidei žymėti⁴.

Toliau Mosley samprotauja, kad *lemiamas* ilgosios <f> atsisakymas galbūt priiskirtinas François-Ambroise Didot iš Paryžiaus. Jis 1781 metais pradėjęs raižyti naujo stiliaus raides, Anglijoje žinomas kaip „modernūs šriftai“⁵.

Tačiau, man regis, tikėtiniau *lemiamą* ilgosios <f> atsisakymą, t. y. tam tikrą tipografinį lūžį sieti su garsiojo Italijos karališkojo spaustuvininko Parmoje Giambatistos Bodoni'o (1740–1813) knygų šriftais. Plačiau domėjausi šio spaustuvininko darbais. Kaip ir Didot, Bodoni tais laikais Europoje diktavo šriftų raižymo madas.

Jau 1775 metais, tad šešeriais metais anksčiau už Didot, ypač gražiai parengtoje, vienoje iš išpūdingiausių Bodoni'o leistų knygų *Epithalmia exoticis lingvis reddita*⁶, Bodoni ėmė išiminti iš kursyvo ilgąją <f>. T. y. tiesus šriftas dar visur turi ilgąją <f>, bet kursyvas kai kuriose vietose (ne visoje knygoje) ištiesai be ilgosios <f>. Štai p. XXII tiesus *auspicatis, ipfo, fingulari*, bet kursyvas *absque*; p. XXVIII tiesus *affump-fimus, infcriptionem, noftrique, fententia*, kursyvas *nostris, nostro, ossibus, sanguine*;

2 James Mosley, „A Note on the Origin and Ufe of the Long S“, 2000 (autorias atsiųstas rankraštis), 1: „From the early sixteenth century, however, writers of the cursive form of the script and the hands that developed from it (chancery cursive, round hand) often made no use at all of long s, and the relaxed and inconsistent usage of calligraphers is strikingly different from the rigid practice observed by printers“.

3 Berthold Louis Ullman, *Ancient Writing and Its Influence*, New York: Cooper Square Publishers, Inc., 1963, 142: „There is variation of practice in regard to s. At first the long s of earlier writing dominates; at times only the round s is used; eventually

the Gothic usage [round s at the end of a word and the long s elsewhere] triumphs“.

4 Mosley 2000, 2: „It is likely that these examples in Britain and Spain represent the beginning of a rejection by the printer of the irrational use of two different forms for one letter“.

5 Mosley 2000, 2: „The decisive abolition of the long s is probably due to the François-Ambroise Didot, Paris, who in 1781 initiated the cutting of a new style of type that later became known in English as 'modern face'“.

6 [Giambatista Bodoni,] EPITHALMIA EXOTICIS LINGVIS REDDITA, PARMAE EX REGIO TYPOGRAPHEO MDCCLXXV; Čikagos Newberry biblioteka: Bon. 1758.

pabaigos priede p. III tiesus *confusione, giufto, quefto, regnaffe, fquarcio*, kursyvas *iisdem, Musae, secundae, solent, superiores, vetustatem*.

Tais pačiais 1775-aisiais išleistoje *La Rossana*⁷ Bodoni dar nuosekliai (visuose šriftuose) vartojo ilgąją <f>, plg. formas *diffi* 3, *fofpiro* 8, *fteffa* 23. Ilgąją <f> jis spausdino ir po dvejų metų (1777) P. Ireneo Affo' knygoje *Vita del beato Gioanni di Parma*⁸, plg. formas *effe* 131, *Hoftiensfis* 105, *fcriffe* 83. Vėliau dar ir 1778 metų De-Rossi'o knygoje *Specimen ineditae et hexaplaris bibliorum versionis Syro-Estratranghelae*⁹, plg. *possediffe* [7], *falutem* [9], *fiftimus* [11]. Tačiau tais pačiais 1778 metais Bodoni'o leistoje *La Faustina*¹⁰ ilgosios <f> jau visai nėra, plg. *adesso* 17, *potessi* 42, *prosegue* 55, *sol* 7, *spinge* 68.

1779 metų birželio 30 dieną Bodoni'o išspausdinta knyga *Atti della solenne coronazione*¹¹ turi dvejopą sistemą. Didesni, maždaug 8 pt dydžio šriftai, tiek kursyviniai, tiek tiesūs (knygos p. 3–44, 74–85) sistemingai rinkti su ilgąja <f>, plg. *florentiffima* 83, *noftri* 81, *prefente* 22, *rifpofe* 39, *fteffo* 29, *fuffeguenta* 33, *teftatur* 39. Likusi didžioji knygos dalis (knyga turi 296 puslapius) rinkta smulkesniu, maždaug 6 pt dydžio šriftu visai be ilgosios <f>, tik su <s>, plg. *impossibile* 259, *sedi* 177, *seguir* 165, *signor* 285, *suon* 138, *tesoro* 284. Matyti, kad šitoje knygoje <f> vartojimas griežtai siejasi su konkrečiais šriftais, o ne su kursyvine ar tiesiąją forma.

Nedidelėje 6+18 puslapių knygelėje *Theses ex metaphysicis disciplinis selectae*¹² 1780 metais Bodoni vėl sistemingai visur vartojo ilgąją <f>, plg. *Metaphyficam* 3,

7 [Francesco Ottavio Magnocavallo,] LA ROSSANA. TRAGEDIA DEL SIGNOR CONTE FRANCESCO OTTAVIO MAGNOCAVALLO [...] MDCCLXXV [...], PARMA DALLA STAMPERIA REALE; Centrinė nacionalinė Florencijos biblioteka: Palat.12.4.5.29.

8 [P. Ireneo Affo',] VITA DEL BEATO GIOANNI DI PARMA SETTIMO GENERAL MINISTRO DI TUTTO L'ORDINE DE' MINORI [...] DESCRITTA DAL P. IRENEO AFFO' DI BUSSETO MINOR OSSERVANTE [...] PARMA DALLA STAMPERIA REALE M.DCC.LXXVII; Pisos universiteto biblioteka: G.g.10.31.

9 [De-Rossi,] SPECIMEN INEDITAE ET HEXAPLARI BIBLIORUM VERSIONIS SYRO-ESTRANGHELAE CUM SIMPLICI ATQUE UTRIUSQUE FONTIBUS GRAECO ET HEBRAEO COLLATAE CUM DUPLICI LAT. VERS. AC NOTIS [...] PARMAE EX REGIO TYPOGRAPHEO M. DCC.LXXVIII; Pisos universiteto biblioteka: Misc.27.6.

10 LA FAUSTINA. COMMEDIA DEL SIGNOR DOTTOR D. PIETRO NAPOLI-SIGNORELLI CHE HA RIPORTATA LA PRIMA CORONA NEL CONCORSO DELL'ANNO

1778 DALLA R. ACCADEMICA DEPUTAZIONE DI PARMA. PARMA DALLA STAMPERIA REALE; Čikagos Newberry biblioteka: Wing f ZP 735 .B6238.

11 ATTI DELLA SOLENNE CORONAZIONE FATTA IN CAMPIDOGLIO DELLA INSIGNE POETESSA D^{NA} MARIA MADDALENA MORELLI FERNANDEZ PISTOJESE TRA GLI ARCADI CORILLA OLIMPICA. IMPRESSO NELLA STAMPERIA REALE DI PARMA IL DÌ XXX. GIUGNO DELL' ANNO DI NOSTRA RIPARATA SALUTE M. DCC. LXXIX; Čikagos Newberry biblioteka: Wing ZP 735 .B624.

12 THESES EX METAPHYSICIS DISCIPLINIS SELECTAE QUAS SUB FAUSTISSIMIS AUSPICIIS REGIAE CELSITUDINIS MARIAE AMALIAE AUSTRIAE ARCHIDUCIS HISPANIARUM INFANTIS PARMAE, PLACENTIAE, VASTALLAE ETC. ETC. DUCIS PUBLICE PROPUGNANDAS EXHIBET FRANCISCUS GALEOTTUS COLLEGII LALATTENSIS CONVICTOR. PARMAE EX TYPOGRAPHIA REGIA CIDICCLXXX. CUM APPROBATIONE; Čikagos Newberry biblioteka: Wing f ZP 735 .B6245.

fenfationes 17, *fenfum* 9, *fermonem* [IV], *tenuiffimus* 8. Po metų, 1781-aisiais, storoje 8+338 puslapių knygoje *Elogj storici di Christoforo Colombo e di Andrea D'Oria*¹³ Bodoni vėl visiškai atsisakė ilgosios <f>, plg. <s>: *d'assedio* 234, *questi* 283, *passagio* 45, *possenti* 75, *scoprirete* 106, *successo* 155.

Vėlesnės Bodoni'o knygos taip pat be ilgosios <f>, plg. įkliją knygoje *Museo Bodoniano*¹⁴ iš Bodoni'o knygos, leistos 1782 metais („Parma, R. Tipografia, 1782“). Šioje įklijoje išspausdintas labai įmantrus, dekoratyvus, rankraštį imituojantis šriftas. Jame nebevertinama ilgoji <f>, nors žodyje *d'Espagne*, turbūt dėl ankstesnio standarto inercijos, toji <f> atspausdinta (tokia išimtis šiam žodžiui daryta dar ir po trejų metų Bodoni'o laiške markizui de Cubièresui [1785], be to, gana raitytu ranką imituojančiu šriftu vėl atspausa *d'Espagne*¹⁵, nors kitur rašyta trumpoji <s>, plg. *Monsieur* t. p.).

Galima teigti, kad Bodoni'o spaustuvė jau 1775 metais pradėjo iš dalies atsiskyti kursyvinės ilgosios <f> (*Epithalmia*), o 1778-aisiais *Faustina* išleido vien tik su trumpąja <s>. 1779 metais Bodoni 8 pt šriftą rinko dar su ilgąja <f> (*Atti*), bet didžiama knygos spausdinta 6 pt dydžio ir tik su trumpąja <s>. 1780 metais jis išleido mažą knygelę vėl su ilgąja <f> (*Theses*), bet jau 1781, 1782 metais ir vėliau spausdino vien su <s>.

Lemiamą Bodoni'o apsisprendimą turbūt rodo 1778-ųjų *Faustina*, išleista nuosekliai be ilgosios <f>. Bet akivaizdus ir jo svyravimas. Nors jau 1775 metais atsirado <f> atsisakymo pėdsakų, dar ir po *Faustinos* metus kitus pasitaikydavo knygų, kur dalyje teksto ar ir visame tekste vartota ilgoji <f>. Tai galėtų būti tik stilistinis <f> vartojimas, galbūt priklausęs nuo vieno ar kito šrifto estetinių ypatybių.

Svarbu, kad Bodoni buvo labai tikslus – tame pačiame tekste, surinktame tuo pačiu šriftu, nevertodavo ilgosios <f> pramaišiu su trumpąja <s> žodžio pradžioje ar viduryje. Tekstas nuosekliai rinktas arba su <f>, arba be jos. Daugiau kaip po dviejų dešimtmečių Didžiosios Lietuvos spaustuvininkai, irgi ėmę atsisakinėti ilgosios <f>, nebuvo tokie tikslūs ir nuoseklūs. Tarpiniu periodu jie buvo apardę senąją sistemą, bet galutinai neįvedę naujosios (daug senosios sistemos rudimentų likę pramaišiu su naująja tame pačiame to paties šrifto tekste, plg. toliau 2.1.5.).

Atrodo, kad Bodoni galėjo pirmiau pereiti prie spaudmenų rinkinių be <f> nei Didot. Lemiamą ilgosios <f> atsisakymą priskirti Didot, kaip kad daro Mosley, neatrodytų tikslu, nes Bodoni bent keleriais metais anksčiau perėjo prie tekstų be ilgosios <f>. Žinoma, tvirtesniai atsakymui reikėtų nuodugniai ištirti ir Didot spaudinius.

13 ELOGJ STORICI DI CRISTOFORO COLOMBO E DI ANDREA D'ORIA. PARMA DALLA STAMPERIA REALE M. DCC. LXXXI CON APPROVAZIONE; Čikagos Newberry biblioteka: Wing f ZP 735 .B625.

14 *Museo Bodoniano. Convegno e mostra Bodoniana*, Parma: Biblioteca Palatina, 1959.

15 Daniel Berkeley Updike, *Printing Types. Their History, Forms, and Use. A Study in Survivals 2*, Cambridge: Harvard University Press; London: Humprey Milford Oxford University Press, 1937, 168–169, pav. 307(a).

Vis dėlto tai, kad tiek Bodoni, tiek Didot ėmė gaminti lotyniškosios antikvos raidžių rinkinius be <f>, pasiūlė toną keisti ortografiją ir tekstuose, spausdinamuose kitomis kalbomis. Štai JAV leidėjas ir spaustuvininkas, garsus politikos veikėjas, už nuopelnus JAV nepriklausomybei iki šiol vaizduojamas ant 100 dolerių banknoto ir vadinamas pirmuoju amerikiečiu, Benjaminas Franklinas 1789 metais apgalvestavo, kad „apvalioji“ <s> vis dažniau vartojama vietoj ilgosios <f>¹⁶.

2. RAIDŽIŲ <f> IR <s> KONKURENCIJA LIETUVOS SPAUDINIUOSE. Didžioji Lietuva nebuvo išimtis – spaustuvininkai čia irgi po truputį pereidinėjo prie naujesnio būdo: ėmė spausdinti be ilgosios <f>. Tačiau tai nebuvo labai spartus procesas. Nuo 1778 metų Bodoni'o įvedinėta mada dar ilgokai neturėjo sekėjų DL. Lotyniškąją antikvą surinktų lietuviškų spaudinių tolesnė apžvalga paspaustuviui padės apčiuopti spaustuvėse vykusį lūžį – kada buvo atsisakoma ilgosios <f>.

2.1. VILNIAUS AKADEMIJOS IR JUOZAPO ZAVADSKIO SPAUSTUVĖ. Apie XVIII amžiaus pabaigą ir XIX amžiaus pradžią bene daugiausia leidinių leido Vilniaus akademijos (universiteto) spaustuvė, nuo 1805 metų tapusi Juozapo Zavadskio nuosavybe. Kaip matyti iš jos leidinių, paskutinį XVIII amžiaus dešimtmetį atsisakyti ilgosios <f> dar nė nemanyta.

2.1.1. Akademijos spaustuvė 1791 metais išleido Jurgio Kasakauskio rengtą *Rožančių švenčiausios Marijos panos*¹⁷ (LB I 184, Nr. 505). Čia išlaikytas tradicinis papildomosios distribucijos santykis tarp <f> (žodžio pradžios ir vidurio pozicijoje) ir <s> (žodžio pabaigos pozicijoje), plg. <f>: *Cyreneufzo* 124, *ifz* 81, *mufu* 157, *pafweykintas* 81, *fawo* 77, *firdies* 6; ir plg. <s>: *Apreyfkimas* 50, *Melškimes* 102, *Seferis* 157, *širdimis* 77, *fmerties* 77.

2.1.2. Po trejų metų, 1794-aisiais, Akademijos spaustuvė išleido Jono Jaknavičiaus *Ewanjelic Polskie y Litewskie*¹⁸ (JE) naują leidimą (LB I 141, Nr. 384), kuriame ilgoji <f> sistemingai ir nuosekliai vartojama žodžio pradžios ir žodžio vidurio pozicijoje. Pavyzdžiui, pamoksle „Ant pafkutinios Nedielos po Sekminiū Ewan: Mat: S. Pad: 24“ (p. 149–151), maždaug vieno 151 puslapio tekste rašoma taip

¹⁶ David Simpson, *The Politics of American English, 1776-1850*, New York, Oxford: Oxford University Press, 1986, 40: „Benjamin Franklin did write to Noah Webster, in 1789, complaining about [...] the increasing use of ‘the round s instead of the long one’“.

¹⁷ [Jurgis Kasakauskis,] ROZANCIUS SZWĘCIAUSIOS MARYOS PANNOS, YR SALDZIAUSY WARDA JEZUS [...] *Par*

pazwaliima Wiresnibys Dwafyfkos 17. karta pardrukawotas. WILNIUY DRUKARNIEY J. K. M. AKADEMIOS MERUSY [sic!] 1791; VUB: L_R 1291.

¹⁸ [Jonas Jaknavičius,] EWANJELIE POLSKIE y LITEWSKIE TAK NIEDZIELNE JAKO Y WSZYSTKICH SWIĄT. [...] PRZEDRUKOWANE R. 1794. w WILNIE w Drukarni Królewkiey przy Akademii; VUB: L_R 1137.

(žodžiai pateikiami ne pagal abėcėlę, o iš eilės): *priefzpaudos, faule, šwiefibes, sawo, ifz, pafiiudins, pafirodis, wifos, ifzwis, debefiefe, fu, Maieftotu, nufiuns, sawo, fu, bałfu, furinks, ifzrinktuofius, krafztu, krafztu, fzaka, sprogfsta, ifzwwifite, durife, stofis*. (Papildomosios distribucijos išimtis – *wasara*.) Toks nuoseklumas išlaikomas visoje knygoje.

2.1.3. Dar po trejų metų, 1797-aisiais, Akademijos spaustuvė vėl išleido Jurgio Kasakauskio *Rožančių švenčiausios Marijos panos*¹⁹ (LB I 185, Nr. 507), kur taip pat gana dėsningai atitinkamose pozicijose išlaikė ilgąją <f>, plg. *atfiprowinieie* 101, *Chryftufuy* 182, *ifzkłaufe* 203, *Kalbiefi* 161, *fiedi* 100, *fmercia* 101, *ftipraufioi* 151, *fufimiliefi* 208 (nors yra ir *Chryftusa* 178).

2.1.4. Akademijos spaustuvė tradicinės sistemos laikėsi labai nuosekliai net 1802 metais, tai matyti iš *Giesmės apie švenčiausią paną Mariją*²⁰ (LB I 108, Nr. 275), plg. *ifzwwifkiet* 47, *Nufifpakaikiet* 47, *parfinefz* 46, *fufpauđimufi* 46, *Wiefzpat* 30, *Wyfas* 38. Kartą net persistengta, t. y. ilgoji <f> pavartota žodžio galo pozicijoje – *ftrielbał* 47 (taip kartais vėliau rankraščiuose parašydavo ir Dionizas Poška).

2.1.5. Tačiau 1803 metų Jaknavičiaus *Ewanjeliai Polskie y Litewskie*²¹ (LB I 142, Nr. 387) leidime jau matyti įprastinės sistemos ardymo ženklų.

Pačioje pirmojoje ištraukoje iš Evangelijų („Ant pirmos Nediėlos Adwenta Ewan: Luk: S. Padieime 21“, p. 2–3) žodžio pradžioje ir viduryje dar dominuoja ilgoji <f>, plg. iš eilės surašytus atvejus: *sawo* 2, *mienefio* 2, *sumayfimo* 3, *fuiudimo* 3, *wifa* 3, *fwieta* 3, *ifzwwif* 3, *debefiefy* 3, *Maieftotu* 3, *prafidedantiemis* 3, *pafakie* 3, *fproksta* 3, *wafara* 3, *izwwifite* 3, *prafideda* 3, *ifzfypildis* 3. Toje pačioje pozicijoje pasitaikiusios trumposios <s> greičiau atrodo išimtys negu apsisprendimas: *prispaudimas* 2, *Karaliste* 3, *Iztiesa* 3, *sakau* 3.

Tačiau arčiau knygos vidurio atsiranda vietų, kur ima vyrauti naujoviškas rašymas su trumpąja <s>. Štai apie 64 puslapį ima dominuoti <s>, plg. *iszmetinieie, iszmetie, stebieios, ieszkoie, iszwwida, wisoki, karaliste, paskirta, iszgayszinta, sawę, siłoy* ir kt. (bet pasitaikė *ifz* 64). Ir toliau vyrauja trumpoji <s>, plg. 186 puslapio atvejus iš eilės (iš Evangelijos „Ant paskutines Nediėlos po Sekminiu Ewan: Mat: S. Pad: 24“, p. 184–186): *prispaudos, swiesibes, sawa, isz, pasijudins, pasirodis, wisas, iszwwif, Debesiese, su, Maieftotu, nusiuns, sawa, su, bałsu, surinks, iszrinktuosius, krasztu, krasztu,*

19 [Jurgis Kasakauskis,] ROZANCIUS SZWĘNCIAUSIOS MARYOS PANNOS, YR SALDZIAUSY WARDA JEZUSA [...] Par pazwalima Wieresnibys Dwasyszkos 19. karta pardrukawotas. WILNIUY Drukarnioy Akademijos Metusy 1797; VUB: L_R 1256.

20 GIESMES APE SZWĘCIAUSY PANNA MARYA, [PE]R STORONY WIENA KUNIGA N.W. ZOKANA SZWĘNTA DOMINI-

KA Kałworyjos Ziamayciu Klofztoriaus. ISZ-DRUKAWOTAS Metufy P. 1802. WILNIUY DRUKARNIOY PRI AKADEMIOS; VUB: L_R 1162.

21 [Jonas Jaknavičius,] EWANJELIE POLSKIE Y LITEWSKIE TAK NIEDZIELNE JAKO Y WSZYSTKICH SWIĄT, [...] PRZEDRUKOWANE R. 1803. w WILNIE. w Drukarni Akademickiéy; VUB: L_R 1135.

sprogsta, wasara, iszwisite, Durise, stosis. Su ilgąja <f> tame 186 puslapyje yra tik du atvejai – *faula, fzaka*. Vėl matyti, kad <f> šiame puslapyje tėra epizodiška.

Toliau, 196 puslapyje, vėl netikėtai vyrauja ilgoji <f>: *Wiefzpati, ifzwisiu, pirfzto, fzonan, afztoniu, fu, ifztiesk, pirfzta, ifz, fzonan*. Čia vis dėlto jau nemaža pavyzdžių su trumpąja <s> ne žodžio gale: *rankose, ileysiu, intikiesiu, Tamosius, stojos, sinay, tiesk, Tamosiau*.

Dar toliau šiame 1803 metų *JE* leidime vėl išivyrauja trumpoji <s>, pavyzdžiui, pačioje knygos pabaigoje, 342–343 puslapyje: *wilusi 342, Jezuso 342, Chrystuso 342, musu 342, duosi 342, łoska 342, dusios 342, Karalistey 342, su 342, neiszsakita 342, labiausey 342, wisus 342, sirdies 342, sopuleys 342, suspaustu 343, melskis 343* ir kt. (greta ir *Ifzganintoio 342, ifzganimo 342, ifz 342*).

Taigi 1803 metų *JE* leidime Akademijos spaustuvė jau stengėsi atsikratyti <f> raidės, nors tam tikrais periodais ji ir vyrauja. Matyt, jau norėta pereiti prie naujesnės rašybos, tačiau nesugebėta nuosekliai jos pritaikyti. Kadangi <f> raidės vartojimas svyruoja nuo dominuojančios pozicijos iki beveik nesančios (ir taip bent kelis kartus per visą tekstą), tai būtų galima spėti, kad knygą rinko ne vienas rinkėjas, ir nors stengtasi vengti ilgosios <f>, tačiau turbūt ne visiems rinkėjams vienodai pavyko atsikratyti senų įgūdžių.

Šiaip ar taip, 1803 metų *JE* leidimas yra lūžio pradžia Akademijos spaustuvėje. Tai rodo ryškios pastangos moderninti ortografiją, išmesti senstančią grafemą <f>.

2.1.6. Juozapo Zavadskio spaustuvėje, Akademijos spaustuvės darbų perėmėjoje, 1806 metais išspausdintose *Lietuviškose evangelijose*²² (*LB I 226, Nr. 632*) ilgoji <f> jau nebevertota, plg. *darbuose 33*²³, *esi 33, iszdawe 33, iszgandina 33, Pranaszas 33, sakie 33, stojos 33*. Kitoje 1805 metais Misionierių spaustuvės leistoje, bet turbūt to paties kaip ir *Lietuviškų evangelijų* autoriaus Bonaventūros Gailevičiaus parengtoje (dėl autorystės plg. Subačius 1998, 160–161) knygelėje *Išguldymas afieros mišiu šventu* dar spausdinta ir ilgoji <f>, nors ir ten ji yra labiau nykstanti negu dominuojanti (žr. toliau 2.2.2.).

Apskritai matyti, kad Akademijos ir Juozapo Zavadskio spaustuvė gerokai vėlavo pritaikyti Bodoni'o, Didot diktuojamų Europos spaustuvių madų. Tos mados atėjo ir ėmė tapti pripažintos Akademijos spaustuvėje apie 1803 metus, o 1806 metais jos darbą tęsusio Juozapo Zavadskio spaustuvėje jau akivaizdžiai vyravo naujoji rašyba.

22 LIETUWISZKAS EWANGELIAS Niedielos Dienomis yr ant garbingiesniu Szwęciu par wisus metus skaytomas Baznicioy Kataliku Jsznauje parweyzdieras, ayszkiey iszgulditas, yr su pažianklinimu žodziu jwayriu, aba ne wienokiey wisoy Lietuwoy iszsimananciu: isz Prisakima Juo Milestas Kunigaykšcia Biskupa Ziemaciu drukon PADUOTAS METUOSE

1806; WILNIUY Kasztu yr iszspuadimu [sic!] Literu JOSAPA ZAWADZKIA Zinieswisotimes arba Akademios Iszspausťoja Raszta v Typografa.

23 33 puslapio fotografija skelbta: Giedrius Subačius, *Žemaičių bendrinės kalbos idėjos. XIX amžiaus pradžia*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1998, 137.

2.2. VILNIAUS MISIONIERIŲ (DIECEZIJOS) SPAUSTUVĖ. Vilniuje produktyviai lietuviškas knygas tuo metu leido ir Misionierių, arba Diecezijos, spaustuvė.

2.2.1. Misionierių spaustuvė 1802 metais išleido Jono Lechavičiaus *Pravadnyką ing tėviškę dangaus amžiną*²⁴ (LB I 222, Nr. 623), kurioje daugiausia spausdino ilgąją <f>. Plg. iš eilės išrinktus 33 ir 101 puslapio pavyzdžius: *prafzaw* 33 (plg. 1 pav.), *Szwęciauſi* 33, *pauoftima* 33, *iftumtas* 33, *funkiu* 33, *fmarwiiu* 33, *priefiuoftey* 33, *atleyfk* 33, *pauoftima* 33, *firdies* 33; *fusymitek* 101, *fusymitek* 101, *fu* 101, *prieglaufti* 101, *ſawęs* 101, *fusymilk* 101, *ifzlieta* 101, *fusymilk* 101. Tačiau tuose puslapiuose tose pačiose pozicijose ne taip mažai surinkta ir trumposios <s>, plg. *wysu* 33, *ausymis* 33, *noses* 33, *kursay* 33, *uksusu* 33; *fusymitek* 101, *fusymitek* 101, *gieriauis* 101, *fusymilk* 101, *fusymilk* 101, *wysa* 101. Vadinasi, dominuoja ilgoji <f>, bet retkarčiais ima pasitaikyti ir <s> trumpoji. Ši atsiradinėja dar gana spontaniškai, dažniausiai arba paskutiniame skiemenyje, arba bent ne žodžio pradžioje (dar plg. *Atilsis* 100, *gieriauis* 100, *Szwęciauſe* 82). Taip pat mažiau toleruojamos dvi <f> viename žodyje (dar plg. *faldziauis* 100, *fwiesibe* 100, *fzaukiose* 82).

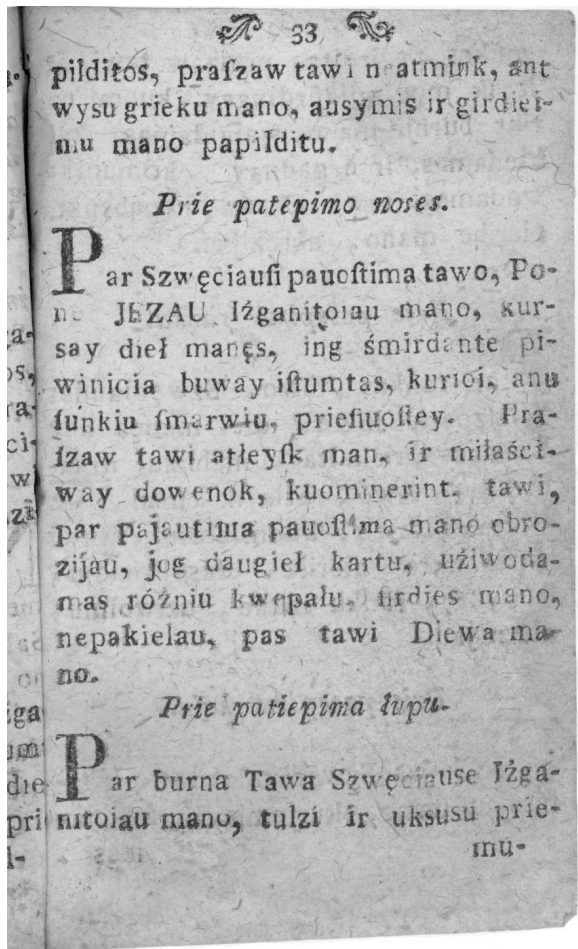
Naujos mados vėjas jau buvo palietęs šios 1802 metų knygos *Pravadnykas ing tėviškę dangaus amžiną* rinkėją. Jis sistemos laikėsi jau ne taip griežtai, kaip buvo įprasta XVIII amžiuje. Tačiau jis dar nėra ir nutaręs atsisakyti ilgosios <f>, ji akivaizdžiai dominuoja.

2.2.2. 1805 metais Misionierių spaustuvėje Žemaičių kunigai savo lėšomis išleido knygelę *Išguldymas afieros mišių šventų*²⁵ (LB I 355, Nr. 1027). Iš eilės išrašiau trijų mažų puslapelių (4–6) žodžius su <s> ir <f> žodžio pradžios ir vidurio pozicijoje. Matyti, kad čia daug daugiau naujoviško rinkimo su trumpąja <s>: *kurisay* 4, *asaboy* 4, *Chrystufa* 4, *iszrozidamas* 4, *Chrystufas* 4, *istate* 4, *Chrystufas* 4, *sakoma* 4, *istate* 4, *pastanawijo* 4, *sawo* 4, *Apasztolams* 4, *klausa* 5, *Mišiosi* 5, *Szwentos* 5, *iszfymana* 5, *spasabu* 5, *neitykiesime* 5, *su* 5, *milasirdisties* 6²⁶, *rasti* 6, *didesne* 6, *Chrystufa* 6, *kurisay* 6, *patsay* 6, *sawi* 6, *sawo* 6, *paszinawojma* 6, *Szwentesnia* 6, *klausu* 6, *Wisu* 6, *pirmiausey* 6, *klausidamis* 6, *apsieyno* 6, *wisu* 6, *szaliu* 6, *žwalgimosi* 6. Rinkta ir ilgoji <f>, tačiau gerokai rečiau: *Chrystufa* 4, *Chrystufas* 4, *Chrystufas* 4,

24 [Jonas Lechavičius,] PRAWADNIKAS ING TIEWISZKI DANGAUS AMZINA ARBA SKUTECZNAS SPASABAS RATAWOIMA MIRSZTANCZIU ZMONIU, GAUSES IR IPATINGAS RODAS PADUOTAS [PE]R STORONI KUNIGA K.K.D.J.P.L. APRASITAS O fu pazwaleni Wiresnibies Dwafifzkos, Drukon DUOTAS, METUOSE 1802. WILNIUY Drukarniey Dyecezos; LLTIB: B 1684a.

25 ISZGULDIMAS AFIERAS MISIU SZWENTU yr Wisu tu dayktu, kurie pri tos Szwentos Afieras atsiprowinieja, trumpay dieley nupelno dusiu Krikšcioniszku sudietas, yr ISZDRUKAWOTAS Metuose 1805. Kasztu Kunigu Žiemayciu WILNIUY Drukarnioy Kunigu Missionoriu; LMAB: LK 19/418.

26 Šeštojo puslapio iliustracija skelbta: Subačius 1998, 130.

1 pav. [Jonas Lechavičius,] PRAWADNIKAS ING TIEWISZKI DANGAUS AMZINA, 1802, 33: Vilniaus Misionierių spaustuvės leidinio puslapis su formomis *praszaw*, *Szwęciauſi*, *pauoftima*, *iftumtas*, *funkiu*, *fmarwiiu*, *priefiuoftey*, *atleyſk*, *pauoftima*, *firdies*; *wysu*, *ausymis*, *noses*, *kursay*, *uksusu*; LLTIB: B 1684a

Apafztołams 5, *prifygatawojma* 5, *iszfymana* 5, *atsyprowinieja* 5, *ifzmaniti* 5, *Chrystufa* 6, *paſzinawoima* 6, *fu* 6, *ſawo* 6. Taigi <s> buvo vartota maždaug nuo keleto iki keliolikos kartų, o <f> – tik po kelis kartus puslapyje. Panašus <s> ir <f> santykis žodžio pradžios bei vidurio pozicijoje ir tolesniuose knygos puslapiuose.

Toks pasiskirstymas akivaizdžiai rodo sąmoningas pastangas atsisakyti raidės <f>, nors tai ir nepadaryta iki galo. Ši knyga ir kitais aspektais yra tam tikras posūkis lietuvių raštijoje – žymi Žemaičių kunigų siekių pradžią naujoviškai tvar-

kyti Didžiosios Lietuvos religinių raštų kalbą. Kadangi jos rengėjas greičiausiai yra nemažai lietuvių raštijai dirbęs (vėliau rengęs ir redagavęs Arnulfo Giedraičio *Naują Įstatymą* [1816]) kunigas Bonaventūra Gailevičius (apie jo autorystę žr. Subačius 1998, 128, 161), galima net atsargiai spėti rankraštį turėjus būti kruopščiai parengtą, gal net nevartojančią senstančios ilgosios <f>. Spaustuvės pastangos aki-vaizdžios, bet nebaigtinės.

2.2.3. 1806 metais Misionierių spaustuvė išleido *Pavynastis krikščioniškas*²⁷ (LB I 316, Nr. 911). Čia jau visiškai sistemingai atsisakyta ilgosios <f>, tevartojama <s>: *asabosy* 51, *Dwasys* 37, *isz* 37, *sawiey* 54, *sirdi* 69, *smercie* 62. Toks nuoseklumas leidžia manyti, kad šią knygą Misionieriai rinko jau turėdami (naują) šriftų rinkinį (kasą) be ilgųjų <f>.

2.2.4. Vėliau Misionierių spaustuvė taip pat vartojo tik trumpąją <s>, plg. 1810 metų *Giesmes apie keturiolika stacijų*²⁸ (LB I 56–57, Nr. 164): *apszlostit* 5, *Chrystusa* 10, *dusias* 6, *Jszwida* 5, *paskuciausi* 9, *smercia* 4, *stosem* 9, *wisas* 6.

2.2.5. Tik <s> rinkta Antano Strazdo *Giesmėse svietiškos ir šventose*²⁹ (LB I 377–378, Nr. 1067), 1814 metais išleistose Misionierių spaustuvės: *Gaylista* 32, *satus* 39, *slidam* 35, *szieksztieles* 31, *Uzleyisma* 3.

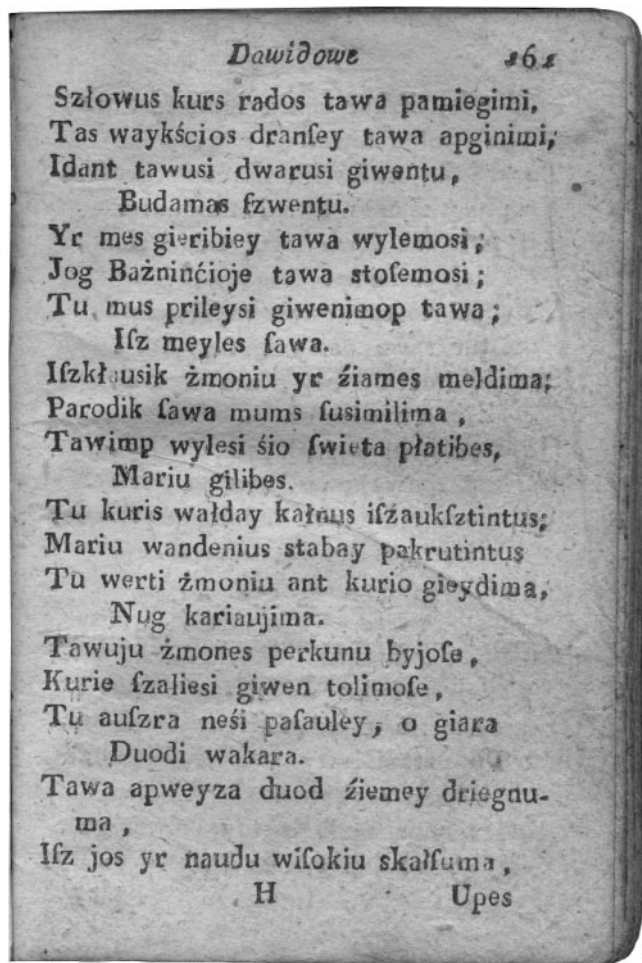
2.2.6. Atrodytų, kad matyti nusistojantys naujieji Misionierių spaustuvės principai. Regis, pereita prie vienos <s> ir neturėtų kilti kitų problemų. Tačiau tų pačių 1814 metų Pranciškaus Šrubauskio giesmyne *Balsas širdies*³⁰ (LB I 407, Nr. 1152), nors ir netikėta, pasitaiko žodžių su ilgąja <f>, plg. iš eilės išrinktus 161 puslapio (plg. 2 pav.) pavyzdžius: *dranfey*, *fzwentu*, *stofemosi*, *Ifz*, *fawa*, *Ifzkl[a]usik*, *fawa*, *fusimilima*, *fwieta*, *ifzaukfztintus*, *byjose*, *fzaliesi*, *tolimose*, *aufzra*, *pafauley*, *Ifz*, *wifokiu*, *skalfuma*. Žodžių su ilgąja <f> net daugiau negu su trumpąja <s>, plg. *tawusi*, *dwarusi*, *wylemosi*, *stofemosi*, *prileysi*, *Ifzkl[a]usik*, *fusimilima*, *wylesi*, *stabay*, *fzaliesi*.

27 PAWINASTIS KRYKSCIONYSZKAS AR-BA PAMOKSLAS TRUMPAS. [...] isz Liezuwe Lękiszka ant Ziemaytyszka su nekureys pridokays pardietas, yr su pazwaleny Wiresniuju, i Druka paduotas o dabar wiel pardrukawotas Metuose 1806. [...] WILNIUI Drukarnioy Kunigu MISSIONORIU; VUB: L_R 86.

28 GIESMES APEY KIETUROLIKA STACYU, MUKAS JEZUSA PONA PRIE NAUIOS KALWARYOS, BAZNICIOY KUNIGU DOMINIKONU SKAPISZKIOS [.] WILNIUY Drukarnioy Kunigu Missionoriu. Metuose 1810; LMAB: LK 19/740.

29 GIESMIES SWIETISZKAS IR SZWINTAS SUDIETAS PAR KUNIGA UNTANA DRAZDAWSKA. WILNIUY Drukarnioy Kunigu Missionoriu. 1814. Cituota pagal leidinį: Antanas Strazdas, *Giesmės svietiškos ir šventos* (faksimilinis leidinys), Vilnius: Vaga, 1991.

30 [Pranciškus Šrubauskis,] BAŁSAS SIR-DIES PAS PONA DIEWA SZWĘCIAUSY MARYA PANNA YRA SZWENTUS [...]. ISZDUOTAS Par wiena Kunigu Soc. J. Metuose nuog užgimimo balsinga Zozdia amżina 1814. WILNIUY Drukarnioy Kunigu Missionoriu; VUB: L_R 6445.

2 pav. [Pranciškus Šrubauskis.] BAĖSAS SIRDIES, 1814, 161: Vilniaus Misionierių spaustuvės leidinio puslapis su formomis *dranfey*, *fzwentu*, *stofemosi*, *Ifz*, *fawa*, *Ifzkl[a]usik*, *fawa*, *fusimilima*, *fwieta*, *ifzaukfstintus*, *byjose*, *fzaliesi*, *tolimose*, *aufzra*, *pasauley*, *Ifz*, *wifokiu*, *skalfuma*; *tawusi*, *dwarusi*, *wylemosi*, *stofemosi*, *prileysi*, *Ifzkl[a]usik*, *fusimilima*, *wylesi*, *stabay*, *fzaliesi*;
VUB: L_R 6445

Nepastebėta, kad būtų laikytasi kokios nors griežtos taisyklės, pagal kurią rinkta ilgoji <f>, o pagal kurią – <s>. Tačiau rinkėjai vis dėlto buvo linkę žodžio pradžioje ar bent pirmoje dalyje rinkti <f>, o antroje – <s> (dar plg. *Ifzgirsk* 187, *Ifzmelsk* 231, *ifzwisite* 174, *fuspaudima* 187, *fzwenčiausis* 114, *ufzstato* 187). Tačiau tai tik nemažai išimčių turinti tendencija, o ne koks dėsnis.

Nors Misionieriai vienose knygose jau seniai, nuo 1805 metų, buvo atsisakę ilgosios <f>, bet *Balse širdies* dar ir 1814 metais laikėsi (nors negriežtai) XVIII amžiaus sistemos. Veikiausiai tai priklausė ir nuo rinkėjo, ir nuo raidžių rinkinių. Vienose (spėtina, naujesnių raidžių) kasose jau turbūt iš viso nebuvo ilgosios <f>, o kitose, kaip kad toje, iš kurios rinktas šis *Balsas širdies* – tebebuvo senieji rinkiniai. Ir rinko šią knygą turbūt ne jauniausios kartos atstovas, o toks rinkėjas, kurio įgūdžiai buvo stipriai susiformavę bent prieš dešimtį metų, ir <s> raidės modernumas dar nebuvo įveikęs jo rinkimo įpročių.

Vis dėlto labai keista, kad ši knyga taip atspausdinta Misionierių spaustuvėje (ji nurodyta antraštiniame puslapyje). Ši spaustuvė jau 1805–1806 metais buvo atsisakiusi <f> vartojimo, tad 1814 metais išleistas leidinys su <f> ilgąja išsiskiria iš kitų tos spaustuvės leidinių. Kaip bus matyti toliau (žr. 2.3.6., 2.3.7., 2.3.8.), šios knygos rinkinys labai primena Vilniaus Bazilijonų spaustuvės darbą tuo pačiu laiku. LB I 407–408, Nr. 1148–1151 nurodoma buvus bent keturis ankstesnius to paties giesmyno leidimus (1801, 1802, 1806, 1808), leistus Bazilijonų spaustuvėje (1806 metų leidime Bazilijonai ganėtinai gerai išlaikė ilgosios <f> vartojimo sistemą, plg. toliau 2.3.4.). Koks šio 1814 metų leidimo ryšys su ankstesniaisiais Bazilijonų leidiniais, kol kas neaišku, bet tam tikra sąsaja akivaizdi. Ar negali būti taip, kad Misionieriai spaudė iš Bazilijonų rinkinių? Gal dėl kokių nors sumetimų, leisdami tą knygą, Misionieriai pasinaudojo Bazilijonų spaustuvės „technine baze“? Ar gal rinko koks iš šalies (pavyzdžiui, Bazilijonų spaustuvės) samdytas rinkėjas? Kol kas atsakymo nėra.

2.2.7. 1806 metais spausdintos knygos be ilgosios <f> tiek Misionierių, tiek Zavadskio spaustuvėje. Tada Lietuvos spaustuvystėje jau buvo įvykęs tam tikras lūžis. Lietuva atsiliko vos ne trimis dešimtmečiais nuo tų 1778–1781-ųjų, kai analogiškas lūžis vyko Bodoni'o leidiniuose Italijoje ir Didot Prancūzijoje.

2.3. VILNIAUS BAZILIJONŲ SPAUSTUVĖ. Atsilikusi ir nespėjanti su Zavadskio bei Misionierių spaustuvių minties naujumu buvo Vilniaus Bazilijonų spaustuvė.

2.3.1. 1805 metais Bazilijonų spaustuvėje išleistos JE³¹ (LB I 142, Nr. 388). Ten dar aiškiai sistemingai išlaikoma <f> ilgoji, plg. „Ant antros Niedulos [sic!] Adu: Ew: Mat: S. Padiel [sic!] 11“ iš eilės surašytus visus žodžius su <f> p. 5–6: *Chryftufo 5, nufiunte 5, fawo 5, efi 5, kursay 5, atfakidams 5, abfakikite 5, numirufiu 5, kursay 5, ne papiktinfies 5, ifz 5, ifzejote 6, fiubojencios 6, ifzejote 6, fzwelnays 6, fzwelnus 6, nefioja 6, namufe 6, ifzejote 6, Pranafza 6, tiefa 6, fakau 6, tafay 6, parafita 6, afz 6, fiunčiu 6,*

31 [Jonas Jaknavičius,] EWANGELIE POLSKIE Y LITEWSKIE TAK NIEDZIELNE JAKO Y WSZY[S]TKICH SWIĄT [...]

PRZEDRUKOWANE R. 1805. w WILNIE. w Drukarni XX. Bazylianow; VUB: L_R 5342.

kurfay 6, *fugatawos* 6, *priefz* 6. Tik vieną kartą vidurio pozicijoje rasta <s> (*Pranasza* 6). Tokia išimtis nesugriauna sistemos; 1805 metais Bazilijonų spaustuviniškai dar laikėsi papildomosios <f> ir <s> ženklų distribucijos.

2.3.2. Kitame 1805 metų Bazilijonų leidinyje *Altorius duchaunas*³² (LB I 17, Nr. 44) taip pat sistemingai išlaikoma ilgoji <f>, plg. *ifzprafik* 214, *Kurfay* 369, *mitafirdiftes* 243, *faldžiaufioi* 242, *firdis* 417, *Sufpauškime* 417, *fzłowinu* 315. Kartais viena, kartais ir keletas puslapyje pasitaikančių išimčių su trumpąja <s> žodžio vidurio pozicijoje (plg. *Chryftusa* 539, *didziause* 445, *melftuse* 539, *parsekiotojus* 608, *musu* 417, *nusidieimu* 444, *fzalisu* 214, *warguose* 417) sistemos iš esmės nesugriauna. Vis dėlto tų išimčių pakanka spėti, kad nauji vėjai jau dvelktelejo. Rinkėjas, nors ir laikėsi senosios sistemos, bet, matyt, buvo girdėjęs ir apie naujovišką rinkimą. Tai ir nereikėjo taip budriai, atidžiai sekti, kad būtų išlaikyta senesnioji sistema.

2.3.3. 1806 metais Bazilijonai išleido Mykolo Olševskio *Bromą atvertą ing wiečnastį*³³ (OB; LB I 296, Nr. 851). Joje ir toliau visai sistemingai renkama ilgoji <f>, plg. 103 puslapio pavyzdžius (iš eilės): *Dufies, efancies, pafstnikawa, fpafabays, fawa, žie-mościefu, fzalufemi, ifimerfkis, ftowieji, Didefnes, afz, fwieta, ifzgalieijma, Dufies, efancies, fopulus, fmerti, fu, fopuleys, pafstanawijo, wyfa, fwieta, wify, Dufiu, efančiu, metufy, ifzprafi, ifzprowiję*. Visame puslapyje randami tik du pavyzdžiai su <s> žodžio viduryje (*atsaki, Jezusa*). Taigi sistema išlaikyta visai dėsningai, o nukrypimai yra tiesiog rinkėjo riktai (dar plg. negausius riktus kitur: *syratu* 222, *wysur* 199, *sliepi* 199).

2.3.4. Tais pačiais metais (1806) Bazilijonų leistame Šrubauskio *Balse širdies*³⁴ (LB I 406–407, Nr. 1150) ilgosios <f> vartoseną gana sistemingai, plg. 153 puslapį iš eilės: *Ifz, fkałsuma, ifzkur, Pafzatpa, fawa, rafos, fiunti, faufibi, fawa, futwierima, pafzłowinta, fupinta, Skalfiby, priftois, ifzpažinsema, fwiety, fakisema, Wiefzpats, fwieta, ateyfiu, fudity, mokiefiu, teyfingiefims, kaltiefims*. Vis dėlto tame pačiame 153 puslapyje yra ir vienas kitas nesistemingas trumposios <s> vartojimo atvejis, plg. iš eilės: *wisokiu, wysosi, dienos, wysados, ifzpažinsema, fakisema, wysusi, reykałusi*. Nesistemiška <s> turi tendenciją prasprūsti ypač šaknyje *wis-* (*wys-*) (plg. ir kitus puslapius – *wysus* 234, 235), arba žodžio antroje pusėje, arčiau pabaigos (dar plg. *prakalbiesi* 189, *wisokiusi* 189, *radaysi* 207, *świesi* 297, *ftojeyysi* 207).

32 ALTORIUS DUCHAWNAS ARBA AFIERAWONE KWEPENCIO ALTORIAUS PRIESZ MAJESTOTA DIEWA TAI IRA MADLITWAS GARBINGAS BAŻNICIOY SZWĘTOY PRIGULENCIAS, [...] ISZEYNA Metuose 1805. WILNIUY Drukarniey Kunigu Bazylionu; VUB: L_R 1266.

33 [Mykolas Olševskis,] BROMA ATWERTA ING WIECZNASTI [...]. PAR KUNIGA MIKOŁA OLSZEWSKI [...] NAUIEY PAR-

DRUKAWOTA *Metusy nug užgimima JEZUSA Pona* 1806. WILNIUY Drukarnioy Kunigu Bazylionu; VUB: L_R 10256.

34 [Pranciškus Šrubauskis,] BAŁSAS SIR-DIES PAS PONA DIEWA SZWĘCIAUSY MARYA PANNA YR SZWENTUS [...] ISZDUOTAS Par wiena Kuniga Soc. J. Metuose nuog užgimimo balfinga Zodžia amžina 1806. WILNIUY Drukarnioy Kunigu Bazylionu; VUB: L_R 1104.

Matyti, kad Bazilijonų spaustuvė 1806 metais jau atsiliko nuo diegiančių naujovės Zavadskio ir Misionierių spaustuvių.

2.3.5. 1808 metais Bazilijonų spaustuvė išspausdino Šventojo Bonaventūros *Žyvatą pono ir Dievo mūsų*³⁵ (LB I 56, Nr. 161). Atrodo, kad naujo rankraščio šiam leidimui nerengta, negausūs perleidėjo taisymai galėjo būti pažymėti tiesiog ankstesniame spaudinyje (plg. Subačius 1998, 172). Šiame tekste žodžio pradžios ir vidurio pozicijoje irgi dominuoja ilgoji <f>, plg. *ifzganitas* 27, *lofkaway* 52, *miliaufis* 36, *fawa* 25, *fwetyma* 37, *fzyrdis* 26, *wefeloy* 52. Tačiau ne taip retai toje pat pozicijoje pasitaiko ir trumpoji <s>: *Chryftusa* IV, *Isakie* 50, *krykszta* 51, *miliausis* 44, *wysas* IV.

Atrodo, kad ilgoji <f> vartota nuo penkių iki dviejų kartų dažniau nei <s> tose pačiose ne žodžio galo pozicijose. Pavyzdžiui, 20 puslapyje ilgoji <f> pavartota beveik 50, o trumpoji <s> – tik šiek tiek daugiau kaip 10 kartų. Atitinkamai 58 puslapyje – <f> per 30, <s> per 20; 64 puslapyje – <f> per 40, <s> per 20 kartų. Rinkėjas aiškiai įdėdavo naujesnio stiliaus <s>, taigi jis jau ardė senąją sistemą su ilgąja <f>. Atrodo, kad jis atleido vadžias ir šiek tiek pasidavė naujajai madai, jau išgalėjusiai tiek Zavadskio, tiek Misionierių spaustuvėje. Antra vertus, rinkėjas trumpąją <s> paprastai rinkdavo tik antroje žodžio pusėje, tolesniuose už pirmą skiemenys, ir visai nebuvo linkęs jos vartoti žodžio pradžioje.

Renkant tikriausiai iš spausdinto (ne rankraštinio) teksto turbūt buvo stipri ankstesnių leidimų su sistemingu <f> vartojimu sugestija. Buvo ir tam tikra tendencija pirmiausia atsisakyti ilgosios <f> ne žodžio pradžioje, o viduryje, ypač paskutiniame skiemenyje. Tai patvirtina ir Misionierių spaustuvės rinkėjų svyravimai (plg. anksčiau 2.2.1., 2.2.6.).

2.3.6. Jono Lechavičiaus *Pravadnykas ing tėviškę dangaus amžiną*³⁶ (LB I 222, Nr. 624) Bazilijonų leistas ketveriais metais vėliau, 1812-aisiais. Čia vis dar tebesilaikoma ilgosios <f>, nors pasitaiko ir nukrypimų. Plg. iš eilės išrašytus 46 puslapio pavyzdžius su <f>: *Krikfzto*, *ftotumeys*, *firde*, *Apfzwiefk*, *fmerciu*, *ifz*, *pragayfzusi*, *jezfzkok*, *Wiefzpatie*, *pafyfzkubink*, *Wiefzpatie*, *fmeretna*, *neprifiartintu*, *milafirdifte*, *wyfyus*, *dufoiencius*, *grifztu*, *Tiewifzkie*, *Dangifzko*. Vienas kitas pavyzdys yra ir su trumpąja <s>: *nedziauktuse*, *pragayfzusi*, *kursay*, *tawiesp*, *Wieszpatie*, *atilsu*, *nesutwertoi*. Aiškiai tebedominuoja <f>, o trumpoji <s> tik vos vos prasiskverbia.

35 [Šv. Bonaventūra,] ZIWATAS PONA IR DIEWA MUSU JEZUSA CHRYSTUSA TAY IRA KIELAS ISZGANIMA Kuriu Ponas Jszganitoies ir Atpyrktoies musu JEZUSAS CHRYSTUSAS [...] Mumis i Dangu wede moki ir atgide [...]. WILNIUY Drukarnioy Kunigu Bazylionu Metuose 1808.

36 [Jonas Lechavičius,] PRAWADNIKAS ING TIEWISZKI DANGAUS AMZINA, ARBA SKUTE CZNAS SPASABAS RATAWOIMA MIRSZTANCIU ZMONIU [...] Par ftononi Kuniga K.K.D.J.P.Ł. APRASZITAS [...] Drukon DUOTAS METUOSE 1812. WILNIUY DRUKARNIEY KUNIGU BAZYLIONU; VUB: L_R 817.

2.3.7. Tais pačiais 1812 metais išleistas *Altorius duchaunas*³⁷. Žinomas tik vienas defektinis egzempliorius VUB, be antraštinio puslapio (*LB I 17*, Nr. 45). *LB* spėjama, kad tai Bazilijonų spaustuvės leidinys (pažymėta su klaustuku).

Altoriuje duchauname taip pat gana nuosekliai vartojama ilgoji <f>, plg. iš eilės surašytus žodžius su <f> iš 107 puslapio: *Wiefzpatie, fzlōwes, Swęćiaufios, giera-dieiftes, Swęćiaufios, lofka, dwafifzkas, priefz, Wiefzpatie, fawa, fweykata, dufios*. Gerokai mažiau vartota trumpoji <s> naujoviškose pozicijose: *musu, didesnies, afierawosiame, wisokies, wisu, musu*. Sistema jau apirusi, nors galutinai dar nesugriauta. Peršasi mintis, kad šios knygos rinkėjas jau žinojo, kad nebūtina rinkti raidę <f>, tačiau kartu nemanė, kad jos vartoti negalima.

Iš ilgosios <f> dažnumo manytina, kad šita knyga iš tiesų buvo spausdinta Bazilijonų spaustuvėje, kaip ir spėjama *LB*, nes būtent Bazilijonai tos grafemos tada dar nebuvo atsisakę.

2.3.8. Dar po septyneto metų (1819-aisiais) Bazilijonai vėl išleido *JE*³⁸ leidimą (*LB I 142–143*, Nr. 390). Jame žodžio pradžios ir vidurio pozicijoje vartojama ir <f>, ir su ja konkuruojanti <s>. Plg. ištraukos „Ant antros Niedielos Adw: Ew: Mat. S. Padieime 11“ (tos pačios, kaip 2.3.1.) pavyzdžius, iš eilės išrašytus iš 5–6 puslapio. <f>: *Chryftuso 5* (plg. 3 pav.), *fawo 5, atfakidams 5, abfakikite 5, rayfzy 5, apciftiti 5, kiałafi 5, ifz 5, ifz 5, ifzejote 6, fzwelnays 6, fzwelnus 6, ifzejote 6, Pranasza 6, fakau 6, afz 6, fiunčiu 6, fugatawos 6*; <s>: *Chryftuso 5, nusiunte 5, kursay 5, numirusiu 5, kursay 5, ne papiktinsies 5, iszejote 6, siubojencios 6, nesioja 6, namuse 6, tiesa 6, Pranasza 6, tasay 6, parasita 6, kursay 6, priesz 6*.

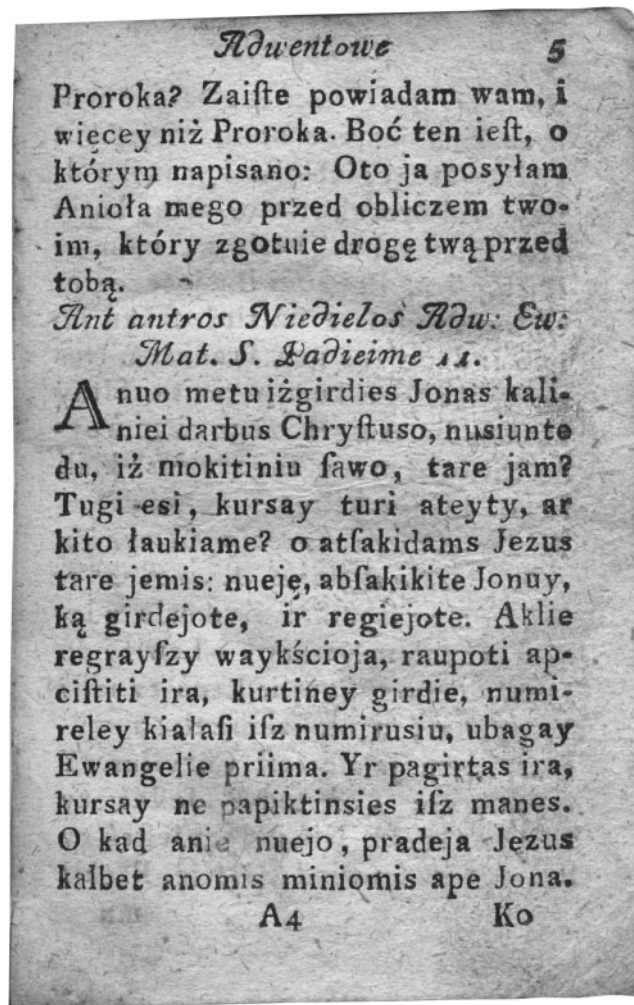
Toliau šiame 1819 metų *JE* leidime esama vietų (pavyzdžiui, 110 puslapis), kur aiškiai dažnesnė ilgoji <f> (*afz, atfiunfiu, patiefzytojas, ifzduofite, ifzeyt, fawo, tikiefes* ir kt.), ir tik retkarčiais prasprūsta trumpoji <s> (*tiesos, užmusz*). Taip pat dar toliau yra vietų (pavyzdžiui, 283 puslapis), kur, panašiai kaip pradžioje 5–6 puslapyje, dažna ilgoji <f> (*nefios, pafkandintas, fawo, feks, fmertifzka, futwierimuy, fwieta*), bet ne retesnė ir trumpoji <s> (*apkriksztitas, apsakikit, iszganintus, iszwaris, neiszkadis, wisa, wisokiam*).

Kaip matyti, dar 1819 metais Bazilijonai žodžio pradžios ir vidurio pozicijoje maždaug apylygiai spausdino ir <f>, ir <s> (na, gal vos vos daugiau ilgosios <f>). Apskritai 1819 metų *JE* leidimas, palyginti su 1805-ųjų, iš esmės netaisytas. Tai tik iš naujo surinktas ankstesnis leidimas. Skirtumai menki, pavyzdžiui, vietoj 1805 metais buvusio jungtuko *yr 6* 'ir' 1819 metais surinktas *ir 6*. Taip pat ir dalis <f> pakeista į <s>, turbūt rinkėjo nuožiūra, nes neišsivaizduojama, kad būtų dirbęs dar ir kalbos redaktorius.

³⁷ [Altorius Duchawnas, Wilniuje 1812]; VUB: L_R 3868.

³⁸ [Jonas Jaknavičius.] EWANGELIE POLSKIE Y LITEWSKIE TAK NIEDZIELNE

JAKO Y WSZYTKICH SWIĄT [...]. PRZEDRUKOWANE R. 1819. w WILNIE w DRUKARNI XX. BAZYLIANOW; VUB: L_R 1153, L_R 1130.

3 pav. [Jonas Jaknavičius,] EWANGELIE POLSKIE Y LITEWSKIE, 1819, 5:
Vilniaus Bazilijonų spaustuvs leidinio puslapis su formomis *Chryſtuso*,
ſawo, *atſakidams*, *abſakikite*, *rayſzy*, *apciſtiti*, *kialaſi*, *iſz*, *iſz*;
VUB: L_R 1130

Čia galima priminti Jurgio Pliaterio kaltinimą Bazilijonų (kartu ir Misionierių) spaustuvei dėl spekuliacijų knygomis:

Sprendimai ir nuomonės apie mūsų lietuvių kalbą iki šiol atsirasdavo iš spausdintų jos vaisių, o tuose gi literatūros vaisiuose ar, greičiau, maldaknygėse, išleistose mūsų gerbiamos dvasininkijos (kaip žinovams ir susipažinusiems aišku), nematyti jokios deramo darbštumo ir pastangų dėmelės, jose akivaizdus vien vietinės kal-

bos nemokėjimas ir peiktiniausias jos apleidimas; maldaknygės, sakyčiau, tiesiog paženklintos pašaukimo atsainaus vykdymo ženklų; be viso to, daugkartinis tų pačių knygų perspausdinimas su begėdiškiausiomis spaudos klaidomis rodo nepadorią Vilniaus kunigų Misionierių ir kunigų Bazilijonų spekuliaciją knygomis³⁹.

Matyt, tokios knygos kaip 1819-ųjų *JE* irgi galėjo būti patekusios į Pliaterio akiratį – Zavadskio spaustuvė jau apie keliolika metų buvo atsikračiusi „senamadiškų“ ilgujų <f>, o Bazilijonai jas dar spausdino! Bazilijonai iš tiesų nesistengė vienodinti savo leidžiamų knygų rašybos, tad kiek rinkėjai buvo atsikratę įgūdžių rinkti <f> raides, tiek jų ir teišmetė. Nematyti, kad jie būtų laikęsi kokios nors taisyklės. Ir senoji, ir naujoji sistema jiems buvo priimtina – apylygis pasiskirstymas rodo, kad į tai tiesiog nekreipta dėmesio. Per keliolika metų nesusiformavę nauji rinkėjų įgūdžiai liudija apie labai ilgą standarto žingsnį, nors vidutiniškai turbūt standarto žingsnis (naujų įpročių, įgūdžių susiformavimas normai vartoti) galėtų būti apie metus kitus tetrunkantis procesas. Toks ilgas atsilikimas šiuo atveju rodo nerūpestingumą, abejingumą. Matyt, Pliateris buvo teisus teigdamas, kad Bazilijonų spaustuvės knygos „paženklintos pašaukimo atsainaus vykdymo ženklų“ (tačiau toks vertinimas, bent jau ilgosios <f> atveju, netinka Misionierių spaustuvei).

2.3.9. Pagaliau 1826 metų Šv. Bonaventūros *Žyvatė*⁴⁰ (LB I 56, Nr. 162) Bazilijonai jau irgi visai nevartojo ilgosios <f>. Plg. <s>: *iszganima* 35, *iszteysk* 41, *sawa* 4, *swieta* 31, *wysadays* 4, *wysus* 24.

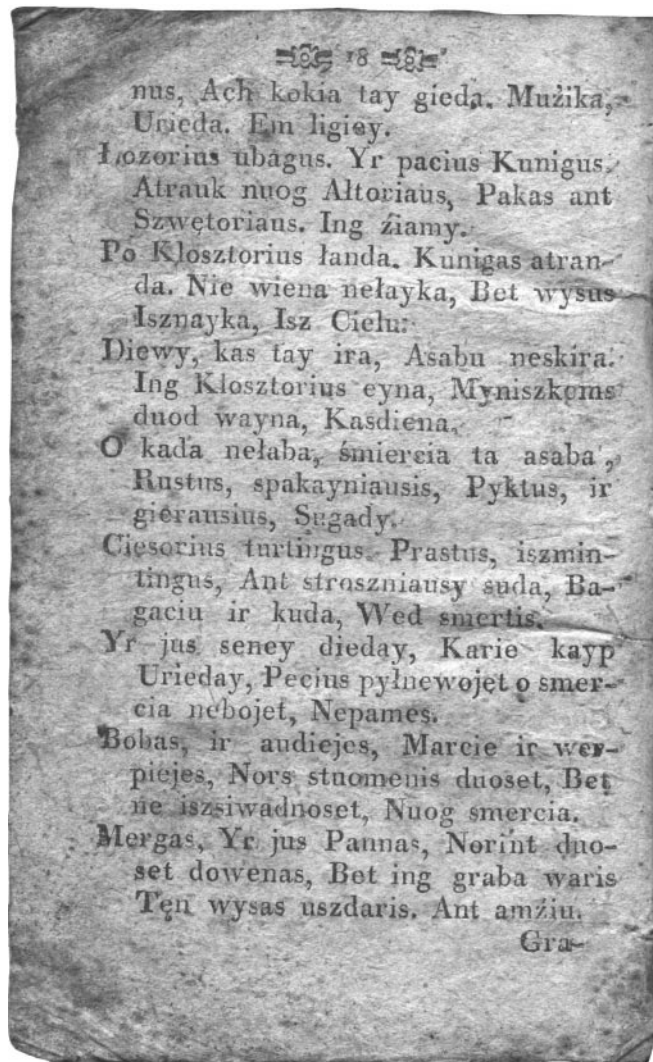
2.3.10. Identifikavimo problemų kelia *Giesmės apie švenčiausią paną Mariją*⁴¹. Išlikęs tik vienas egzempliorius VUB (plg. LB I 108, Nr. 277). Jis aprašytas kaip galintis būti išleistas arba 1805, arba 1813 metais. LB taip pat spėjama, kad jį išleido Bazilijonų spaustuvė.

³⁹ [Jurgis Pliateris,] *Materyaly do historyi literatury języka litewskiego*; LNB RS: f. 112 – 1, l. 122v–123r: „Sądzenia i mniemanie o naszym litewskim języku, pochodziły do dziś dnia, z drukowanych płodow iego, w których to literackich płodach czyli raczey xiążkach do nabożeństwa, wydanych przez szanowne nasze duchowieństwo, (iак znawcom i świadomym rzeczy wiadomo:) niewiadać żadnego piętna pracowitości i staranności należney, w których widna iest oczewista nieumiejętność języka kraiowego i naynagannieysze w nim zaniedbanie się; które że tak rzekę, noszą tylko na sobie cechę ladajakiego spełnienia obowiązkow swego powołania, a przytey wielokrotne tychże

xiąg przedrukowanie z naybezpieensze- mi omyłkami druku, okazuią lichą spekulacyą xięgarską X. X. Missionarzow i X. X. Bazyljanow Wileńskich“.

⁴⁰ [Šv. Bonaventūra,] *ZIWATAS PONA IR DIEWA MUSU JEZUSA CHRYSUSA TAY IRA KIELAS ISZGANIMA* Kuriu Ponas Jszganitoies ir Atpyrktoies musu JEZUSAS CHRYSUSAS [...] Mumis i Dangu wede moki ir atgide [...]. WILNIUY Drukarnioy Kunigu Bazylionu Metuose 1826.

⁴¹ [GIESMES APE SZWĘCIAUSY PANNA MARYA, 1813?]; VUB: L_R 2930. Išlikęs tik vienas defektinis egzempliorius be antraštinio puslapio. Antraštė čia paimta iš 1802 metų leidimo.

4 pav. [GIESMES APE SZWĘCIAUSY PANNA MARYA, 1813?,] 18:
formos *smercia*, *spakayniausis* ir kt.;
VUB: L_R 2930

Šiose giesmėse visiškai nėra <f> ilgiosios, vien tik trumpoji <s>, plg. *aszaroms* 32, *esi* 3, *iszganima* 39, *iskosty* 20, *nusidiesiu* 25, *smercia* 18 (plg. 4 pav.), *spakayniausis* 18 (plg. 4 pav.). Žinant, kad Bazilijonų spaustuvė dar ir 1819 metais nebuvo visai atsikračiusi <f> ilgiosios grafemos, abejotina, kad tai galėtų būti Bazilijonų leidinys. Jeigu nurodomi metai 1805 arba 1813 yra tikslūs, tai tikėtinesnis leidėjas būtų

arba Zavadskio, arba Misionierių, bet ne Bazilijonų spaustuvė. Tos dvi spaustuvės jau spausdino tik <s> trumpąją 1806 metais, galbūt taip galėjo rinkti tekstus ir 1805-aisiais.

2.3.11. Taigi Vilniaus Bazilijonai dar spausdino ilgąją <f> tiek 1808, tiek 1819 metais, t. y. daug ilgiau nei Zavadskis ar Misionieriai. Aišku, kad didžioji skaitytojų dauguma tada jau buvo skaičiusi knygų, neturinčių <f>. Bazilijonus reikia laikyti gerokai atsilikusiais nuo kitų pagrindinių lietuviškai spausdinusių Lietuvos spaustuvių.

2.4. VILNIAUS PIJORŲ SPAUSTUVĖ. Vilniaus Pijorų spaustuvė 1797 metais išleido *JE*⁴² (LB I 141–142, Nr. 385). Ten akivaizdžiai savo pozicijas išlaikiusi <f>: *bałfas* 10, *Chryftufo* 4, *ifzeio* 12, *fitay* 13, *fioiofi* 13, *świefibe* 13, *fzaukianćio* 10, *fzweltnus* 5.

Po to Pijorų spaustuvė išleido tik dvi lietuviškas knygas. Pirmoji buvo 1799-ųjų *Mokslas skaitymo rašto lietuviško dėl mažų vaikų*⁴³ (LB I 268, Nr. 755). Yra žinomas tik vienas jos egzempliorius Lenkijoje, jo mikrofilmą turi LMAB (sign.: Mf 620). Trumpoji <s> žodžio pradžios ir vidurio pozicijoje jau vartojama leidinio antraštėje (*wisoki, Mokslay, Krykścioniszki, mokidamise, skaytiti, moksla, Nabazeństwas*), ilgoji išlikusi tik kai kur digrafe <fz> (*ifzmoktu, Krykścionifzka*). Ir pati knygutė surinkta be ilgosios <f> (*atsibusiu, spawiedotis, sugriszti, wysu* ‘visų’ [puslapiu nenumuruoti]). Išimtis – paskutinis knygos puslapis (38?), kuriame spausdinamas atskiras tekstas „KOLIEDAYTIS DIEŁ MAZU WAYKIALU“, nors jo pradžioje <f> beveik nevartojama (*iszwara* ‘išvaro’, *Rikszi* ‘rykštė’, *sweykatay*), tačiau maždaug nuo puslapio vidurio ji vėl (ne visai nenuosekliai) spausdinama⁴⁴ (*ifzmoka* ‘išmoko’, *Ifzgialbies, Rykfzty* ‘rykštė’). Šitas *Mokslas skaitymo rašto* galėtų būti laikomas pirmąja lietuviška knyga, kurioje atsisakoma senosios <f> ir <s> distribucijos.

Vis dėlto neturėdami daugiau lietuviškai leistų Pijorų spaustuvės knygų (dar viena išleista tik 1826-aisiais – *Žyvatas pono mūsų Jėzuso Christuso* [LB I 147, Nr. 407], tačiau nežinoma nė vieno jos egzemplioriaus)⁴⁵, negalime tiksliai nustatyti jos lūžio momento. Tą <f> ilgosios išmetinėjimo procesą galima būtų analizuoti ir pagal lenkiškus Lietuvos spaustuvių leidinius, tačiau tai jau būtų atskiro darbo užduotis.

42 [Jonas Jaknavičius.] EWANIELIE POLSKIE Y LITEWSKIE TAK NIEDZIELNE JAKO Y WSZYSTKICH SWIĄT. [...] PRZEDRUKOWANE R 1797 w WILNIE w Drukarni XX. Piarów. VUB: L_R 1154.

43 MOKSLAS SKAYTIMA RASZTA LIETUWISZKA DIEŁ MAZU WAYKU, *Kuremi padieti ira wisoki Mokslay Krykścioniszki, teypogi yr trumpas NABAZENSTWAS KOŽ-*

NOS DIENOS WIRAMS YR MOTERIMS SŁUZIJENTES. [...] NAUJEY PARDRUKAWOTAS 1799. WILNIUY DRUKARNIEY KUNIGU PIORU; LMAB: Mf 620.

44 Nuoširdžiai dėkoju Jurgitai Venckienei, padėjusiai patikrinti mikrofilmą.

45 Plg. Vytautas Merkys, „Lietuvos poligrafijos įmonės 1795–1915“, *Spauda ir spaustuvės*, Vilnius: Mintis, 1972, 214.

2.5. MINTAUJOS STEFENHAGENO SPAUSTUVĖ. Mintaujoje (Kuršo gubernijoje) spausdintos dvi antikvinės Mykolo Cerausko knygelės (1803) patvirtina Didžiosios Lietuvos tendenciją tada dar sistemingai vartoti ilgąją <f> žodžio pradžios ir vidurio pozicijoje. Manoma, kad jos abi leistos Stefenhageno spaustuvėje. Tai a) *Senas Katechizmas arba pamokslay vaikeliams*⁴⁶ (LB I 72, Nr. 195), plg. *Chriftufa* 31, *melftifi* 13, *pamokfłofe* 32, *rejkalingiaufia* 31, *ftrofziat* 5, *fzwenciaufiu* 12, *Wiffogalinczia* 7 (pasitaikė išimčių, pavyzdžiui, *karfzcziausia* 30) bei b) *Kozonis padėkavonės*⁴⁷ (LB I 71, Nr. 194), plg. *ifzfakitey* 4, *nupuofufiu* 12, *fpakeiniftes* 10, *fzczeffliwu* 12, *fzwinčziaufi* 12, *wiffus* 7 (yra išimčių, pavyzdžiui, *wiresnibey* 13).

2.6. Galima apibendrinti, kad spaudiniuose trumposios <s> grafemos įsivyravimo lūžis 1806 metais jau buvo įvykęs (nors Bazilijonų spaustuvė į tą lūžį reagravo labai pavėluotai, maždaug tik trečią XIX amžiaus dešimtmetį). Lietuviškai skaitantį skaitytoją Didžiojoje Lietuvoje <f> atsisakymo naujovė per spaustuves pasiekė praėjus maždaug 26–28 metams po Bodoni'o ir Didot reformų. Lietuva buvo toliausiai į rytus nutolęs kraštas, vartojantis lotyniškosios antikvos rašmenis. Tad neturėtų atrodyti keista, jei paaiškėtų, kad ir naujasis stilius be <f> Lietuvon keliavo ilgiausiai.

3. IŠVADOS

1. Italų spaustuvininkas Giambatista Bodoni jau 1778 metais išleido knygą *La Faustina*, kur atsisakė ilgosios <f>. 1781 metais prancūzų spaustuvininko François-Ambroise Didot raižyti naujo stiliaus šriftai ilgosios <f> jau neturėjo. Taigi mada lotyniškosios antikvos spaudiniuose nebevertoti <f> raidės Europoje pradėjo įsitvirtinti dviem paskutiniais XVIII amžiaus dešimtmečiais.

2. Vilniuje Akademijos (Universiteto) spaustuvė <f> ėmė atsisakinėti 1803 metų Jono Jaknavičiaus *Evangelijų* leidime. Ten žodžio pradžios ir vidurio pozicijoje dar protarpiais vyrauja ilgoji <f>, bet kartais jau persveria trumpoji <s>. Tai lūžio – senstančios ilgosios <f> nykimo spaudiniuose – pradžia. Juozapo Zavadskio, pėrėmusio Akademijos spaustuę, 1806 metų *Lietuviškose evangelijose* ilgosios <f> jau nebėra. Vadinasi, atsisakyti ilgosios <f> bandyta jau 1803-iaisiais, o 1806-iaisiais tai jau buvo įgyvendinta.

3. Vilniaus Misionierių spaustuvėje 1802 metų *Pravadnyke ing tėviškę dangaus amžiną* jau jaučiamas ilgosios <f> sistemos klibėjimas, nors <f> ten dar dominuoja. 1805 metų *Išguldyme afieros mišiu šventų* jau ėmė vyrauti <s> trumpoji, nors ir ilgoji <f> dar buvo surenkama puslapyje bent kelis kartus. 1806 metų *Pavynastyse krikš-*

⁴⁶ [Mykolas Cerauskas,] Seanas Katechizmas arba pamokfłey Weikialams, ape Wiera fzwintą Krikfzczonizką [...] Drukawotas ifz nauia, už pazwalenies Synoda. Kafztu Parapios. Nitauioy, meatu 1803; VUB: L_R 793.

⁴⁷ [Mykolas Cerauskas,] Kozonis padekawonies po Ataiemimuy warpu, d. 2. Mar. 1802 ape Giaradeiftes Diewa mums paroditas [...] per Kunigą Mikołą Cerauską, Koznodiei pirmą tureta, del Surinkima fawa ing druką paduota. Drukawoia Nitauio i Meatu 1803; VUB: L_R 452.

čioniškose jau tevertota trumpoji <s>. Tad ir Misionierių leidiniai patvirtina, kad persilaužimas nebevertoti ilgiosios <f> apie 1806 metus DL jau buvo įvykęs.

Vadinasi, pirmaujančių DL spaustuvių lietuviški spaudiniai atsiliko maždaug 26–28 metus nuo Bodoni'o Italijoje ir Didot Prancūzijoje.

4. Akademijos ir Zavadskio bei Misionierių spaustuvių naujovių lygio palyginti ilgai nepasiekė Vilniaus Bazilijonų spaustuvė. Viena, Bazilijonai labai dėsningai (su retomis išimtimis) spausdino ilgąją <f> 1805-ųjų Jaknavičiaus *Evangelijose*, 1806-ųjų Mykolo Olševskio *Bromoje*. Antra, jie šiek tiek išimčių su trumpąja <s> žodžio pradžios ir vidurio pozicijoje išleido į 1805 metų *Altorių duchauną*, į 1806 metų Pranciškaus Šrubauskio *Balsą širdies* (ypač antroje žodžio pusėje), į 1812 metų Jono Lechavičiaus *Pravadnyką ing tėviškę dangaus amžiną*, 1812 metų *Altorių duchauną*. Trečia, 1819 metų Jaknavičiaus *Evangelijose* jau apytiksliai vienodai, apie pusę žodžio pradžios ir vidurio pozicijos atvejų spausdino su ilgąja <f> ir apie pusę – su trumpąja <s>. Ir tik 1826 metų Šv. Bonaventūros *Žyvote* ilgiosios <f> visiškai nebėra.

Tad Bazilijonai atsiliko nuo Akademijos bei Juozapo Zavadskio ir nuo Misionierių spaustuvių bent keliolika metų. Jurgis Pliateris, kaltinęs Vilniaus Misionierius ir Bazilijonus daugkartiniu tų pačių knygų perspausdinimu su begėdiškiausiomis spaudos klaidomis, galvoje galėjo, be kita ko, turėti ir Bazilijonų ilgai vartotą moraliai pasenusią grafemą <f>.

5. Apie <f> raidės likimą Vilniaus Pijorų spaustuvės lietuviškose knygose trūksta duomenų, nes nagrinėjamoju laiku ji išleido tik tris tokias knygas – 1797, 1799 ir 1826 metais. Bet iš 1799 metų *Mokslo skaitymo rašto lietuviško dėl mažų vaikų* leidimo galima spėti, kad jau tada Pijorams nebuvo svetima mintis imti atsisakinėti ilgiosios <f> lietuviškuose tekstuose.

6. 1803 metais lotyniškąją antikva Stefenhageno spaustuvėje Mintaujoje spausdinti Mykolo Cerausko *Senas Katechizmas* bei *Kozonis padėkavonės* dar sistemingai laikėsi tradicinės <f> ilgiosios raidės distribucijos.

7. Ilgiosios <f> atsisakymas buvo ne tik vienos raidės išmetimas, bet ir raidžių rinkinių susisteminimas. Didžiosios raidės atitiktens ilgoji <f> niekada neturėjo, tad jos atsisakius lotyniškosios antikvos raidyno mažųjų raidžių rinkiniai pirmą kartą istorijoje ėmė atitikti didžiųjų raidžių rinkinius. Koreliacija pasidarė tiksliai, tinkama daugeliui lotyniškąją antikva spausdinamų kalbų.

Literatūra ir šaltiniai:

[AFFO', P. IRENEO,] VITA DEL BEATO GIOANNI DI PARMA SETTIMO GENERAL MINISTRO DI TUTTO L'ORDINE DE'MINORI [...] DESCRITTA DAL P. IRENEO AFFO' DI BUSSETO MINOR OSSERVANTE [...] PARMA DALLA STAMPERIA REALE M.DCC.LXXVII; Pisos universiteto biblioteka: G.g.10.31.

ALTORIUS DUCHAWNAS ARBA AFIERAWONE KWEPENCIO ALTORIAUS PRIESZ MAJESTOTA DIEWA TAI IRA MADLITWAS GARBINGAS BAŽNICIOY SZWĘTOY PRIGULENCIAS, [...] ISZEYNA Metuose 1805. WILNIUY Drukarniey Kunigu Bazylionu; VUB: L_R 1266.

- [Altorius Duchawnas, Wilniuje 1812]; VUB: L_R 3868.
- ATTI DELLA SOLENNE CORONAZIONE FATTA IN CAMPIDOGLIO DELLA INSIGNE POETESSA D^{NA} MARIA MADDALENA MORELLI FERNANDEZ PISTOJESE TRA GLI ARCADI CORILLA OLIMPICA. IMPRESSO NELLA STAMPERIA REALE DI PARMA IL DG XXX. GIUGNO DELL' ANNO DI NOSTRA RIPARATA SALUTE M. DCC. LXXIX; Čikagos Newberry biblioteka: Wing ZP 735 .B624.
- [BODONI, GIAMBATISTA,] EPITHALMIA EXOTICIS LINGVIS REDDITA, PARMAE EX REGIO TYPOGRAPHEO MDCCLXXV; Čikagos Newberry biblioteka: Bon. 1758.
- [BONAVENTŪRA, Šv.,] ZIWATAS PONA IR DIEWA MUSU JEZUSA CHRYSSTUSA TAY IRA KIELAS ISZGANIMA Kuriu Ponas Jszganitoies ir Atpyrktoies musu JEZUSAS CHRYSSTUSAS [...] Mumis i Dangu wede moki ir atgide [...]. WILNIUY Drukarnioy Kunigu Bazylionu Metuose 1808.
- [BONAVENTŪRA, Šv.,] ZIWATAS PONA IR DIEWA MUSU JEZUSA CHRYSSTUSA TAY IRA KIELAS ISZGANIMA Kuriu Ponas Jszganitoies ir Atpyrktoies musu JEZUSAS CHRYSSTUSAS [...] Mumis i Dangu wede moki ir atgide [...]. WILNIUY Drukarnioy Kunigu Bazylionu Metuose 1826.
- [CERAUSKAS, MYKOLAS,] Kozonis padekawonies po Ataiemimuy warpu, d. 2. Mar. 1802 ape Giaradeiftes Diewa mums paroditas [...] per Kunigą Mikołą Cerauską, Koznodiei pirmą tureta, del Surinkima fawa ing druką paduota. Drukawoia Nitauio i Meatu 1803; VUB: L_R 452.
- [CERAUSKAS, MYKOLAS,] Seanas Katechizmas arba pamoklėy Weikialams, ape Wiera fzwintą Krikfzczonizką [...] Drukawotas ifz nauia, už pazwalenies Synoda. Kafztu Parapios. Nitauioy, meatu 1803; VUB: L_R 793.
- [DE-ROSSI,] SPECIMEN INEDITAE ET HEXAPLARIIS BIBLIORUM VERSIONIS SYRO-ESTRANGHELAE CUM SIMPLICI ATQUE UTRISQUE FONTIBUS GRAECO ET HEBRAEO COLLATAE CUM DUPLICI LAT. VERS. AC NOTIS [...] PARMAE EX REGIO TYPOGRAPHEO M. DCC.LXXVIII; Pisos universiteto biblioteka: Misc.27.6.
- ELOGJ STORICI DI CRISTOFORO COLOMBO E DI ANDREA D'ORIA. PARMA DALLA STAMPERIA REALE M. DCC. LXXXI CON APPROVAZIONE; Čikagos Newberry biblioteka: Wing f ZP 735 .B625.
- GIESMES APE SZWĘCIAUSY PANNA MARYA, [PE]R STORONY WIENA KUNIGA N.W. ZOKANA SZWĘNTA DOMINIKA *Katworyjos Ziamayciu Klofztoriaus*. ISZDRUKAWOTAS *Metufy P.* 1802. WILNIUY DRUKARNIOY PRI AKADEMIOS; VUB: L_R 1162.
- [GIESMES APE SZWĘCIAUSY PANNA MARYA, 1813?]; VUB: L_R 2930.
- GIESMES APEY KIETUROLIKA STACYU, MUKAS JEZUSA PONA PRIE NAUTOS KAŁWARYOS, BAZNICIOY KUNIGU DOMINIKONU SKAPISZKIOS [.] WILNIUY Drukarnioy Kunigu Missionoriu. Metuose 1810; LMAB: LK 19/740.
- GIESMIES SWIETISZKAS IR SZWINTAS SUDIETAS PAR KUNIGA UNTANA DRAZDAWSKA. WILNIUY *Drukarnioy Kunigu Missionoriu*. 1814. Cituota iš: Antanas Strazdas, *Giesmės svietiškos ir šventos* (faksimilinis leidinys), Vilnius: Vaga, 1991.
- ISZGULDIMAS AFIERAS MISIU SZWENTU yr *Wisu tu dayktu, kurie pri tos Szwentos Afieras atsiprowinieja, trumpay dieley nupelno dusiu Krikščioniszku sudietas*, yr ISZDRUKAWOTAS

- Metuose 1805. Kasztu Kunigu Žiemayciu WILNIUY Drukarnioy Kunigu Missionoriui; LMAB: LK 19/418.
- [JAKNAVIČIUS, JONAS,] EWANGELIE POLSKIE Y LITEWSKIE TAK NIEDZIELNE JAKO Y WSZY[S]TKICH SWIĄT [...] PRZEDRUKOWANE R. 1805. w WILNIE. w Drukarni XX. Bazyliańow; VUB: L_R 5342.
- [JAKNAVIČIUS, JONAS,] EWANGELIE POLSKIE Y LITEWSKIE TAK NIEDZIELNE JAKO Y WSZYSTKICH SWIĄT [...]. PRZEDRUKOWANE R. 1819. w WILNIE w DRUKARNI XX. BAZYLIANOW; VUB: L_R 1153, L_R 1130.
- [JAKNAVIČIUS, JONAS,] EWANGELIE POLSKIE Y LITEWSKIE TAK NIEDZIELNE JAKO Y WSZYSTKICH SWIĄT. [...] PRZEDRUKOWANE R 1797 w WILNIE w Drukarni XX. Piarów; VUB: L_R 1154.
- [JAKNAVIČIUS, JONAS,] EWANGELIE POLSKIE y LITEWSKIE TAK NIEDZIELNE JAKO Y WSZYSTKICH SWIĄT. [...] PRZEDRUKOWANE R. 1794. w WILNIE. Drukarni Królewskiej przy Akademii; VUB: L_R 1137.
- [JAKNAVIČIUS, JONAS,] EWANGELIE POLSKIE Y LITEWSKIE TAK NIEDZIELNE JAKO Y WSZYSTKICH SWIĄT, [...] PRZEDRUKOWANE R. 1803. w WILNIE. w Drukarni Akademickiej; VUB: L_R 1135.
- [KASAKAUSKIS, JURGIS,] ROZANCIUS SZWĘCIAUSIOS MARYOS PANNOS, YR SALDZIAUSY WARDĄ JEZUS [...] *Par pazwaliima Wiresnibys Dwafyzkos 17. karta pardrukawotas.* WILNIUY DRUKARNIEY J. K. M. AKADEMIOS MERUSY [sic!] 1791; VUB: L_R 1291.
- [KASAKAUSKIS, JURGIS,] ROZANCIUS SZWĘNCIAUSIOS MARYOS PANNOS, YR SALDZIAUSY WARDĄ JEZUSA [...] *Par pazwaliima Wieresnibys Dwasyszkos 19. karta pardrukawotas.* WILNIUY Drukarnioy Akademijos Metusy 1797; VUB: L_R 1256.
- LA FAUSTINA. COMMEDIA DEL SIGNOR DOTTOR D. PIETRO NAPOLI-SIGNORELLI CHE HA RIPORTATA LA PRIMA CORONA NEL CONCORSO DELL'ANNO 1778 DALLA R. ACCADEMICA DEPUTAZIONE DI PARMA. PARMA DALLA STAMPERIA REALE; Čikagos Newberry biblioteka: Wing f ZP 735 .B6238.
- [LECHAVIČIUS, JONAS,] PRAWADNIKAS ING TIEWISZKI DANGAUS AMZINA ARBA SKUTEČZNAS SPASABAS RATAWOIMA MIRSZTANCZIU ZMONIU, GAUSES IR IPATINGAS RODAS PADUOTAS [PE]R STORONI KUNIGA K.K.D.J.P.Ł. APRASITAS *O fu pazwaleni Wiresnibies Dwafyzkos, Drukun* DUOTAS, METUOSE 1802. WILNIUY Drukarniey Dyecezijs; LLTIB: B 1684a.
- [LECHAVIČIUS, JONAS,] PRAWADNIKAS ING TIEWISZKI DANGAUS AMZINA, ARBA SKUTEČZNAS SPASABAS RATAWOIMA MIRSZTANCZIU ZMONIU [...] *Par stori Kuninga K.K.D.J.P.Ł. APRASITAS* [...] Drukun DUOTAS METUOSE 1812. WILNIUY DRUKARNIEY KUNIGU BAZYLIONU; VUB: L_R 817.
- LIETUWISZKAS EWANGELIAS Niedielos Dienomis yr ant garbingiesniu Szwęciu par wisus metus skaytomas Baznicioy Kataliku Jsznauje parweyzdieras, ayszkiey iszgulditas, yr su pažianklinimu žodziu jwayriui, aba ne wienokiey wisoy Lietuwoy iszsimananciu: isz Prisakima Juo Milestas Kunigaykščia Biskupa Ziemaciui drukun PADUOTAS

- METUOSE 1806; WILNIUY Kasztu yr iszspuadimu [sic!] Literu JOSAPA ZAWADZKIA Zinieswisotimes arba Akademios Iszspaustojia Raszta v Typografa.
- [MAGNOCAVALLO, FRANCESCO OTTAVIO,] LA ROSSANA. TRAGEDIA DEL SIGNOR CONTE FRANCESCO OTTAVIO MAGNOCAVALLO [...] MDCCLXXV [...], PARMA DALLA STAMPERIA REALE; Centrinė nacionalinė Florencijos biblioteka: Palat.12.4.5.29.
- MERKYS, VYTAUTAS, 1972: „Lietuvos poligrafijos įmonės 1795–1915“, *Spauda ir spaustu- vės*, Vilnius: Mintis, 142–249.
- MOKSLAS SKAYTIMA RASZTA LIETUWISZKA DIEŁ MAZU WAYKU, *Kuremi padieti ira wisoki Mokslay Krykścioniszki, teypogi yr trumpas* NABAZENSTWAS KOŻNOS DIENOS WIRAMS YR MOTERIMS SŁUZIJENTES. [...] NAUJEY PARDRUKAWOTAS 1799. WILNIUY DRUKARNIEY KUNIGU PIORU; LMAB: Mf 620.
- MOSLEY, JAMES, „A Note on the Origin and Ufe of the Long S“, 2000 (autorius atsiųstas rankraštis).
- Museo Bodoniano. Convegno e mostra Bodoniana*, Parma: Biblioteca Palatina, 1959.
- [OLŠEVSKIS, MYKOLAS,] BROMA ATWERTA ING WIECZNASTI [...]. PAR KUNIGA MIKOŁA OLSZEWSKI [...] NAUIEY PARDRUKAWOTA *Metusy nug užgimima JEZUSA Pona* 1806. WILNIUY Drukarnioy Kunigu Bazylionu; VUB: L_R 10256.
- PAWINASTIS KRYKSCIONYSZKAS ARBA PAMOKSLAS TRUMPAS. [...] isz Liezuwe Łę- kiszka ant Ziemaytyszka su nekureys pridotkays pardietas, yr su pazwaleny Wiresniu- ju, i Druka paduotas o dabar wiel pardrukawotas Metuose 1806. [...] WILNIUI Drukar- nioy Kunigu MISSIONORIU; VUB: L_R 86.
- [PLIATERIS, JURGIS,] Materyały do historyi literatury języka litewskiego; LNB RS: f. 112 – 1.
- SIMPSON, DAVID, 1986: *The Politics of American English, 1776-1850*, New York, Oxford: Oxford University Press.
- SUBAČIUS, GIEDRIUS, 1998: *Žemaičių bendrinės kalbos idėjos. XIX amžiaus pradžia*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- SUBAČIUS, GIEDRIUS, 2003: „XVIII–XIX amžiaus lietuviškų tekstų grafemos <I> ir <J>“, *ALt* 5, 227–262.
- [ŠRUBAUSKIS, PRANCIŠKUS,] BAŁSAS SIRDIES PAS PONA DIEWA SZWĘCIAUSY MA- RYA PANNA YRA SZWENTUS [...]. ISZDUOTAS Par wiena Kunigu *Soc. J.* Metuose nuog užgimimo balsinga *Zodžia* amžina 1814. WILNIUY Drukarnioy Kunigu Missio- noriu; VUB: L_R 6445.
- [ŠRUBAUSKIS, PRANCIŠKUS,] BAŁSAS SIRDIES PAS PONA DIEWA SZWĘCIAUSY MA- RYA PANNA YR SZWENTUS [...] ISZDUOTAS Par wiena Kuniga *Soc. J.* Metuose nuog užgimimo balfinga *Zodžia* amžina 1806. WILNIUY Drukarnioy Kunigu Bazylionu; VUB: L_R 1104.
- THESES EX METAPHYSICIS DISCIPLINIS SELECTAE QUAS SUB FAUSTISSIMIS AUSPI- CIIS REGIAE CELSITUDINIS MARIAE AMALIAE AUSTRIAE ARCHIDUCIS HISPAN- IARUM INFANTIS PARMAE, PLACENTIAE, VASTALLAE ETC. ETC. ETC. DUCIS

*PUBLICE PROPUGNANDAS EXHIBET FRANCISCUS GALEOTTUS COLLEGII LALAT-
TENSIS CONVICTOR. PARMAE EX TYPOGRAPHIA REGIA CIDIJCCLXXX. CUM AP-
ROBATIONE;* Čikagos Newberry biblioteka: Wing f ZP 735 .B6245.

ULLMAN, BERTHOLD LOUIS, 1963: *Ancient Writing and Its Influence*, New York: Cooper Square Publishers, Inc.

UPDIKE, DANIEL BERKELEY, 1937: *Printing Types. Their History, Forms, and Use. A Study in Survivals 2*, Cambridge: Harvard University Press; London: Humprey Milford Oxford University Press.

Giedrius Subačius

LOSS OF THE GRAPHEME <f> IN
PRINTS OF LITHUANIA

Summary

In 1778 the Italian printer Giambattista Bodoni (1740–1813) printed *La Faustina*, a book, which was composed without the long letter <f> for the first time in his press. In 1781 the newly cut fonts by the French printer François-Ambroise Didot did not include that grapheme either. This way in the last two decades of the eighteenth century the fashion to stop using the letter <f> in print began to spread throughout Europe.

In Lithuania the Vilnius Academy (University) Press began to discard the letter <f> in the edition of *Ewanjeliė* by Jonas Jaknavičius only in 1803. The long <f> dominates in the word-initial and word-medial position, although in certain places of the book the prevalence of the short <s> is evident too. Thus, 1803 is a certain turning-point in the rejection of the long <f>. Juozapas Zavadskis, who became an owner of the Vilnius Academy Press, did not print <f> at all already in the *Lietuwiszkas Ewangelijas* of 1806. This means that an attempt to drop the long <f> was made in 1803, but the efforts became successful only in 1806.

The Missionary Press in Vilnius published the book *Prawadnikas Ing Tiewiszki Dangaus* (1802), in which the long <f> was still dominant, but it was used inconsistently. In 1805 the same press printed *Iszguldimas Afieras Misiu Szwentu*, where the short <s> is prevalent (still the long <f> was used at least up to several times per page). By 1806 the Missionary Press used only <s> (in *Pawinastis Krykscionyszkas*). Thus, the prints of this press support the conclusion that the turning-point in discarding the long <f> was in 1806 or slightly earlier in Lithuania.

It also means that in comparison with Bodoni in Italy and Didot in France the most modern presses were approximately 26–28 years behind in Lithuania.

The Basilian Press in Vilnius lagged behind Zavadzkis' and the Missionary presses significantly. First, Basilians set the long <f> consistently in Jaknavičius' *Ewanjeliė* (1805), in Mykolas Olševskis' *Broma Atwerta Ing Wiecznasti* (1806). Second, they used a certain

number of the long <f> in word-initial and word-medial position in *Attorius Duchawnas* (1805), in Pranciškus Šrubauskis' *Balsas Sirdies* (1806), in Jonas Lechavičius' *Prawadnikas Ing Tiewiszki Dangaus* (1812), and in *Attorius Duchawnas* (1812). Third, in Jaknavičius' *Ewangelie* of 1819 Basilians set approximately half of <f> and half of <s> in word-initial and word-medial positions. The first Basilian book set with no long <f> was *Ziwatas* by St. Bonaventure only in 1826. Thus, Basilians were behind Zavadzki's and the Missionary presses by at least a decade or two. Jurgis Pliateris (1810–1836) reproached the Missionary and Basilian presses for the "multiple reprinting of books with the most shameless printing errors." Among other issues, Pliateris could have in mind the unreasonably out-of-date long <f> still used by Basilians.

The Piarist Press in Vilnius published only three Lithuanian books in that period: in 1797, 1799, and 1826. Still from the *Mokslas Skaytima Raszta Lietuwiszka* (1799) we can conclude that the Piarists began to foster the idea of rejecting the long <f> from their prints already in 1799.

Stefenhagen's Press in Mintauja (nowadays Latvia) printed two books by Mykolas Cerauskas in 1803: *Seanas Katechizmas* and *Kozonis padekawonies*. Both of them are set consistently with the long <f>.

The rejection of the long <f> in print was not only the rejection of a certain letter, but also a way of systematizing printer's fonts. The long <f> had never had a counterpart in the printer's upper case. When it was discarded, the lower case letters for the first time in the history of printing Roman letters had exact upper case counterparts. The correlation became precise and convenient for many languages that used Roman letters for printing.

GIEDRIUS SUBAČIUS

Gauta 2004 m. vasario 8 d.

University of Illinois at Chicago

Department of Slavic and Baltic Languages and Literatures

UH 1608, MC/306

601 S. Morgan St.

Chicago IL 60607, U.S.A.

el. p.: subacius@uic.edu

Lietuvių kalbos institutas

P. Vileišio g. 5

LT-10308 Vilnius, Lietuva

el. p.: subacius@uic.edu